Национальная библиотека
Республики Тыва
им. А.С. Пушкина

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 81 (16032) 1998 чылдың октябрь 1, четверг ★ Ат салган шагы 21.45. ☆ Садар өртээ дугуржулга ёзугаар.

Редакторнуң колонказы

Хүндүлүг номчукчу! Бөгүн октябрь 1. Чыл төнчүзүнге чедир 3 ай арткан. Ол дээрге бо чылдың түңнел хонуктары, чаа чылче кандыг байдалдыг киреривисти денгзигүүрлеп көөрүвүстүң үеси. Бистиң редакцияның коллективи чурттө кризистиг байдалды билип, ооң агымы саң-хөө талазы-биле аарышкылыг болзадаа, Силер бистиң-биле чарылбайн, акша-төгериктиң чогунга ундаравайн «Шын» солунну чагыдып номчуп турарыңарга өөрүп, моон соңгаар Силерге, чонувуска даянып ажылдаарын аазап турар бис. Ийе, байдалывыс эки эвес, чайгы үеде солуннар албайн турган болгай Силер. Сентябрь 1-ниң сан-түнү-биле алырга, бюджеттен 379 муң рубльди алган бис, ооң 226 мүнүн типографияже шилчиткен. Биске смета езугаар көрдүгүн акшаның 350 мүнүн(8 ай дургузунда) чедир албаанывыстан, өре-ширеден үнмейн турар чылдагаанывыс ында. Октябрь 1-ге чедир үчүле типографияга өревис 180 муң рубль. Бир эвес смета езугаар бээр ужурлуг акшаны өй-шаанда берип турар болза, өре-ширеден үне берип болурунуң аргалары бисте бар. Үе-шаг ол-ла хевээр турар эвес, эки үелер черле турып келириңге бүзүрээр апаар. А Силерден дилеп каарывыс, хүндүлүг номчукчу, 70 ажыг чыл дургузунда үнүп турар солунуңарны кагбайн, ооң туттунун чоруур болзуңарза-ла, медээ-информация талазы-биле «тодуг» болур Силер.

Чонга даянып ажылдаар бис дээрзин үстүнде демдегледим. Ол дээрге, улуг харысалга. Ынчангаш бистиң журналистериң чогаадыкчы чоруувустан Силериң бүзүрелиңерни чаалап алыры хамаржыр. Маңаа кол-ла үүл — солунну үе-шаанда үндүрери, акшаландырары. Хире-шаавыс-биле чылды төңдүр саазынны садып алган бис. Эвээш-биче өрелерни чыл төнчүзүнге чедир төлептериниң аргаларын тып турар. Арга-дуржулгалыг журналистер, ажылдакчылар-биле редакция хандыртынган. Ынчангаш солунну үзүктел чок үндүрер, бижикчилер-биле харылзааны быжыглаар, көжуунарга номчулга конференцияларын эрттирер дээш ажылдар-ла хөй.

«Чону чоорган» дээр болгай. Эрткен 3 айларда редакцияга 1406 чагаа келген. Ол дээрге, республиканың чурттакчы чону бисти утпайн боттарының сагыш-сеткилин үлежип турары-дыр деп билир апаар. Ылаңгыя бижикчилер Бораш Ондар, Эргеп Монгуш, Моторк Тирчин, Иван Келик-Сеңги, Зоя Донгак, Раиса Чыпсын, Бичел Бүрүнчал, Биче-оол Монгул-оол, Зинаида Донгак, Сарра Куулар, Василий Уйнукай, Тежит Эрензен, Чимис Адыг-оол, Оскал-оол Куулар, Өөлет Чиңмит болгаш өске-даа авторларга өөрүп четтиргенивисти илередип, кадыкшылды, аас-кежикти күзедивис.

Светлана МОНГУШ.
Кол редактор.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Эргим хоочуннар, бистиң улуг салгалывыстың кижилери!

Октябрь 1-ниң хүнүнде делегейниң Улуг назылыг кижилериниң хүнүн чаңчыл езугаар демдеглеп турар бис.

Чогум-на харын Силер, бистиң эргим хоочуннарывыс, бистиң ниитилеливистиң өзээ болуш, эң коргунчуг дайынның одуңга быжыңкаш, боттарыңарның уругларыңарның, уругларыңарның уругларының келир үеси дээш ханыңарны төп, бодуңарның амыдыралыңарның эң дээре чылдарын чурттуң болгаш республиканың чаагай чоруу дээш шынчы күшаажылга бараалгадып келген Силер.

Ол хүн — аңаа-ла назын сактыр хүн эвес болгай. Дыка хөй аныяк кижилерде сагыш-сеткилдиң Силерде ыңкаш ындыг улуг күжү чок. Ол хүн — Силериң бүдүрүп тургускан ижиңер дээш Силерни хүндүлеп, езулаар. Коллектив бүрүзүнге, ог-бүле бүрүзүнге ол хүнүң чылдың эң чырык хүннериниң биезээзи кылдыр демдеглээр.

Чуртталганың күзүн кайгамчык-ла хөрүн, ынчалзаа Силерге бүргег хүннер таварышкан. Ол дээш биске өрнээлден көргүзүп көрүңер. Байдалды чогумчудар. Силериң амыдырал байдалыңарны чиигедир, Силериң хөй-хөй чылдарда кадыкчаагай чурттаарыңарны, төлептиг дыштанылганарны хамдырар дээш бүгү-ле чүүлдерни кылыр бис.

Боттарының күрүнелериниң социал-экономиктиг хөгжүлдезинге хоочуннарның идепкейлиг киржилгезин хандырары-биле КНО-нуң Кол Ассамблеязы келир 1999 чылды Улуг назылыг кижилериниң делегей чылы кылдыр чарлаан. Силериң амыдыралчы дуржулганар чуртка болгаш республиканга кажантызындан-даа артык негеттиниг келген. Хүндүлүг хоочуннар, ТР-ниң Президентизи болгаш ТР-ниң Чазаанның Баштыңы кижи болганымда, чуртта болгаш республикада диргелип келген кризисти ажыл эрттери-биле болдунар-ла чүүлдерни кылырымны аазавышаан, дидим, шыдамык болурунуң өндүр үлегери болурунче Силерни кыйгырдым. Ог-бүледе-даа, чуртка-даа кезээде улуг кижилер турар, олар мерген угааны-биле бергелерден чайлаарынга чажам дивейн дузалаарлар.

Эргим хоочуннар! Улуг назылыг кижилериниң хүнүн таварыштыр мээң чүректиң ханызындан изит байырымны хүлээп ап көрүңер! Ог-бүлелерге кезээде чылыг болгаш чырык болзун, хөй чылдарда амыр чаагай чурттаңар!

ТР-ниң Президентизи
Ш. ООРЖАК.

ХҮНДҮЛҮГ ХООЧУННАР!

Октябрьниң баштайгы хүнү биске онзагай хүн. Бистиң күрүневис ол хүннү Улуг назылыг кижилериниң хүнү кылдыр демдеглевишаан, хоочун салгалдың кижилериниң амыдыралчы оруун кичээнгейлиг анализтеп көөрүн биске сагындырып турар.

Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-берге шылгалдалары Силериниң үлүүңерге онаашкан. Дайын соолундеги чылдарда Силер үрелип-бузулган улус ажыл-агыйын катап тургузарынга холуңар салдынмайн ажылдап турдуңар. Бодунуң Ада-чуртунга Силериниң кызыгаар чок ынак чорууңар болгаш үнелеп четпес амыдыралчы дуржулганар төөгүлүг кыска хуусааның иштиндэ бистиң күрүневистиң экономиказын болгаш күчү-шыдалын тургускан.

Силер, эргим хоочуннар, бистиң хөй национал дыг республикавыстың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүүңерни киирген силер. Силериниң идепкейлиг киржилгеңер-биле үлетпүр-аграр деңзигүүрүн улгаттырыр, өзүл орар салгалдың сагыш-сеткил сайзыралының баазазын тургускан.

Силер, хүндүлүг хоочуннар, чүгле эрткен үе дугайында тураскаалды тургускан эвес, харын бистиң чонувустуң эң дээре чаңчылдарын быжыглаар, ковүдедир дээш чүткүвүшаан, хөй-ниитичи идепкейлиг ажыл-чорудулганар-биле шилчиишкин үезиниң реформаларынга салдарны чедирип турар силер.

Бистиң салгалывыс Силериниң мурнуңарга төлеп четпес өрелиг бис деп чүвени ханыңа-биле угаап-медереп чоруур бис. Бөгүн Россия болган бистиң хөй национал дыг республикавыс бодунуң хөгжүлдезиниң дыка нарын үезинде келген.

Экономиктиг реформаларның түңнелдери чуртту ханы саң-хөө кризизинге чедирген, ол чорук бирги ээлчегде чонуң чедимчези эвээш кезиигге аар уржуктары таварыштырган. Силериниң ажылдап алган пенсияларыңарны айайы-биле төлевейн турар, аъш-чем, эмнер өртээ талыйтыр өзүп турар. Үе ол хире бергедей берзе-даа, Силер боттарыңарның амыдыралчы дуржулганар, мерген угааныңар-биле бистиң ниитилеливиске ниитилел-политиктиг турум чорукту тургузар дээш кыымак демисежип турар силер.

Дээди Хурал хоочун салгалдың кижилери тайбың, бүү тала-биле хандыртынган чурттаар ужурлуг деп чүвени эки билип, Силериниң берге байдалыңарны чиигедир болгаш Силериниң-биле кады бо хүннериниң бергелерин төлептиг-биле ажыл эртер дээш күжениишкиннерин үндүрүп, келир үеже бүзүрелин ышкынмайн турар.

Дидим болгаш шыдамык чорууңар дээш, четтардивис!

Быжыг кадыкшылды, хөй чылдарда аас-кежиктиг, чаагай амыдыралдыг чурттаарыңарны күзедивис!

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ (ПАРЛАМЕНТИЗИ).

Ажыглалга кирер тудугда

ЧЕДЕН ХУУЗУ КЫЛДЫНГАН

Бистиң чуртувуста калбаа-биле неитерээн экономиктиг кризистиң салдарындан санаш безин честинмес хөй тудуглар чедип кылдынмайн, ара кагдынган. Ооң-биле катай та чеже тудуг организациялары ажыл чок арткан-ын даап бодаары безин болдунмас боор. Ындыг-даа бол, амыдырал чаңгыс черде тапталын турутпаан, даа-тагы хүн, келир үевис дээш ажыл-иш, бичинилеп-даа болза, чылып хөнүп чоруп олурар. Үе чеже-даа берге болза, амыдыралга чугула херектиг дээн тудугларны ажыглалга киирер дээш Тываның Президентизи, Чазаа хемчегларни ап чорудуп турар. Ооң чижээнге Кызыл хоорайда Каа-Хем күдүмчүзүнда чуртталга бажының ажыглалга кииргенин, амгы үеде Бай-Хаак күдүмчүзүнда чуртталга бажының кылып турарын, хоорайның төп рынгогунун чанында типография тудуун (төлевилелде көрдүнгени езугаар администрация корпузу турган талазын) республиканың ураан үүл школазының өөредилге корпузу кылдыр эде кылып турарын чугаалап болур. Чогум-на бо тудугнуң ажылы кандыг янзылыг чорун турарын сонуургадыр сорулга-биле анаа бо хүннерде четтим. Тудуг мырынай-та Парлалга бажынының чанында болгаш, үнген дораан-на ында ажыл-иш хайнышкынныг чорун турарын эскердим. Тудугнуң бирги каңдында шевердел ажылдарын чорудуп турар кыстаның чанында улуг-ла кагбак саазыннар тудуп алган, ооң-биле тудугнуң өрээлдерин шүүштүрүп көрүп чорун турар ажылчын-биле барыы чугаалаштым. Ол «Тыва тудуг» акционер ниитилелдиң (чиңгине директору М. А. Кыргыс) кол инженери В. Б. Кан-оол болду. Чай аразында кол инженерден ажыл-иш дугайында сонуургадырын диледим. Виктор Бадыевич чугаазын мынчаар эгеледи:

— Бо тудугну Чазактың үндүрген доктаалын барымдаалап конкурс эрттирерге, «Тыва тудуг» акционер ниитилел аңаа тиилээш, тудугну чедир кылып, доозар болган үүве. Эге өртээ 4 млн. рубль турган, бис 300 муң рубльге чиигеткеш, 3 млн. 700 муң рубльге кылыр кылдыр алганывыс ол. Ынчангаш сентябрьдан эгелеп ажылдап кириптивис. Хүүсаазы — ийи ай, азы октябрь төнчүзү, ноябрь эгезинде дужаар бис. Дугуржуп чугаалашканывыс езугаар бо түннүн 50 хүүзүн биске төлеп берген — материал садып алзын дээш. Акшаны алган-даа болзувусса, таптыг-ла ол ийде өртектер өскени-биле соңгаар чоруткан акшаларывыс чиде бээр апарган. Чагыткан тудуг материалдарының чартыы кээр-дир. Чижеглеп чугаалаар болза, 50 рубль өртектиг материал өртээ өскеш, 80-90 рубль чеде берген. Ынчангаш 15 тонна цемент дээш акша шилчиткеш, чүгле 8-9 тоннаны ап тур бис. Ооң ынай бир багай үүве, бистиң үлетпүрүвүс турган түүйбу заводун дүжүрүп каапканы кончуг шаптыктыг боор тур. Амгы үеде аңаа хүү кижилерден түүйбу салып, аарааа даа таварылга турар боордур. Ниитизи-биле мында 4 аңгы тудуг организациялары ажылдап турар: «Тыва тудуг» акционер ниитилел, № 48 тудуг эргелери, «Каннакчы» база «Херел» кооперативтери. Бо организацияларның ажылының ниити хемчээлин барымдаалап материал акшазын үндүрүп берген үүве. Ынчангаш мында ажылдар шупту хары угда чоруп турары ол-дур. Шупту каттышкан 200 ажыг янзы-бүрү мергежилдиг тудугжулары мында хаара туттунган.

— Тудугның төлевилелиниң талазы-биле чугаалап көрүңерем?

— Моон мурнунда типография турар кылдыр төлевилел езугаар кылдынган турган тудуг-дур. Ам эде кылыр ужурга таварышкан. Ташкент институдунуң ажылдан кылганы төлевилелди бистиң «Тыва хамааты төлевилел» чери эде кылып турусканы ол. Чамдык таарышпас черлерин эде кылыр дээш төлевилел-биле ажылдааннар-даа, тудугжулар-даа кыскан улус. Амгы, чаа кылдынган төлевилел езугаар бирги каатка, бухгалтерия хүлээп алышкын өрээли дээш кабинеттер турар, ийги каатка өөренир класстар, үшкү каатка үдүүр өрээлдер, медпункт дээн ышкаш черлер, дөртку каатка базала кабинеттер, концерт залы дээш мындыг черлер бар-дыр-ла.

— Ажылга шаптараазын тургузуп кээр бергедежин турар айтырыгларыңар чок ышнаан?

— Тудугда бүгү ажылдың 70 хире хүүзү шупту доозулган деп чугаалап болур. Бергеден турар антыгыларывыс чүл дээрге, көрдүмээн ажылдар база тыптан кээр үүве-дир. Ооң мурнунда изиг, соок суг хоорзаларын, канализация орудтарын кылып каан турган чер-дир. Үр үеде, 10 ажыг чыл иштиг ажыглал чок чытканыңдан ол хоорзалар дадаргаш, сандан үнген. Тудугнуң төлевилелин өскөртүнинден чамдык черлерин эде кылып база тур бис. Аңаа оаза-ла ойлдыр акша-төгерик херек болур. Даштыкы ажылдар дээш Чазак-биле керээ чарбаан улус-тур бис. Чүгле иштики ажылдарны октябрь 15-20-ге чедир доозунтар арга биске турган. Бисти ам саададыр ажылдар ол-дур: соок суг хоорзаларын солуур, кабельди база солуур, даштыкы электри станциязын чүс хүү кылып дооскан турган чер-дир, ам ажыткаш көөрүвүске, оорлан каапкан болду. Ону кылырына база-ла акша херек. Хамык ажылды холбиле тудуп кириптерге, ындыг боор-дур. Тудуг үр ажыглал чок турганындан үрелгеп, ажыглаттынмас болган үүве-ле хөй. Чазак болгаш кол чагыкчылар-биле чугаалажыр бис. Кылып каан турган чер-дир, ооң мынчаар үрелгениңге кымныңдаа буруузу чок деп бодаар мен.

— Амгы үеде шеверлел ажылдарында чоруп турарыңар ол бе?

— Хүүсаавыс кызыы болгаш шупту болдунар-ла ажылдарны хары утда чорудуп тур бис. Шеверлел ажылы, тудуг ажылы, каңнакчылар — шупту деңге ажылдап турар. Ажылдар бүрүү-биле доостурга, соондан бодуур ажылдар база чоруттунуп турар. Даштыкы баидал база ындыг. Суг хоорзаныңы оруун каспыныаан, дораан-на монтаж изоляция ажылдарын кылгаш, дедир хөөп кааптар. Бирээзин ара кааптарга үе чидирер апаар, ынчангаш, аргалыг-ла болза, шуптузун чергелештир деңге кылырын кызыдар-дыр бис. Бичии, кезек ажыл үзүктели бээр таварылгалар турар боор-дур. Чылдагааны акшаның хөнертен үнези читкениңден материалдар чедишпейн баар, кызагдай бээр моондак ол. Дем чугааладым, 50 рубль өртектиг материал болза, 80-90 апарган деп, ажыы-биле чугаалааргa, материалга акша-төгерик чедишпейн бар чыдары ол-дур ийин. Өртек өскештиг материалга акша чедишпейн баар болза, ол коргунчуг-дур.

— Ноябрь айда тудугнуң ажыглалга кире бээриниң аргазы чогум бар ышкажыл але, Виктор Бадыевич?

— Аргазы бар. Чүгле иштики ажылдар-биле кызыгаарлаттынган үүве болза, октябрьда ажыглалга чайлыг киириптер турган улус бис. Ам хүннүң-не 10 шакта чыылгаштың чедер-четпезивисти сайгаржып, чугаалажып, чүүү кылырын планнап, тудугну ажыглалга киирерин дүргедедир дээш кызыдып-ла турар мындыг улус-тур бис.

Кан-оол САТ.
чугаалашкан.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың күрүне комитеттериниң даргаларын томуйлаар дугайында

Тыва Республиканың Конституциязының 73 чүүлүнүң 12 кезээнге дүүштүр:

Сергей Ынаажыкович ООРЖАКТЫ Тыва Республиканың Күш-культура, спорт болгаш туризм талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Алдын-кыс Демир-ооловна КОҢГАРНЫ Тыва Республиканың Аныяктар херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Сергей Октяевич ОНДАРНЫ Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Вячеслав Донгакович МАРТ-ООЛДУ Тыва Республиканың Эртем болгаш өөредилге черлериниң херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Борис Донгакович БАПЫР-ООЛДУ Тыва Республиканың Тудуг болгаш чуртталга-коммунал ажыл-агыйын хөгжүдер талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Владислав Иванович КАНЗАИНЫ Тыва Республиканың Арга-арыг ажыл-агыйының талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар;

Дамдынчап Биче-оолович ХОВАЛЫГНЫ Тыва Республиканың Стандартизация, метрология болгаш арага продукциязынга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле күрүне комитединиң даргазынга томуйлаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1998 чылдың сентябрь 28.
№№ 305, 306, 308-310, 313.

Театр сезонунуң ажыдыышкынынга

БЕДИК КӨДҮРЛҮҮШКҮН ЧОК. ЧҮГЕ?

Күрүенниң Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры 63-кү сезонун бо хүннерде ажылдар. Ынчангаш бистиң корреспондентивис театрның кол режиссеру А. К. Ооржак-биле ужуражып чугаалашкан.

— Чыл адакталып турар болгай, бо сезонну канчаар уткуп ап тур силер, Алексей Кара-оолович?

— Сезон ажыдышкынында чаа шиивис чок. «Эгил, эжим, эгил!» деп шиини көрүкчүлер харын көрбээн боор. Эрткен театр сезонунуң төнчүзүндэ дужаагаш, фестивальга киришкениниң соонда, Наадым үезинде чаңгыс көргүскен улус бис. Ам 3-түү хүнүнде көрүкчүлер бо шии-биле таныжар. А артканнары сөөлгү чылдарда тургузунган шилер-дир. «Чоруун чогузун, кижи төлү!» бо чылдың шиизи-дир. Оон аңгыда бир чаа шии белеткеп эгелээн бис. Соловьев биле Витковичниң «Бачыттыг хөглүгбей» (тыва болук), орус бөлүктен Эдуард Бобровтуң «Сказка о светлячке» деп шиизин ойнаар-кыстар-биле улуг кижилер көргүзер. Ол шиини орус база тыва бөлүк ийи дылга ойнаар. Чаа чылга чедир белеткепсивисе, чаштарывыска белээвис ол боор. Бо сезоннуң дургузунда частан бээр А. П. Чеховтуң «Вишневый сад» деп шиизин кылыр деп турар бис. Ооң очулгазын Эдуард Мижит боттандырып турар кижи чүве. Очулга болу бээрге-ле, шиини тургузуп эгелей бээр бис. А орус бөлүк-биле Чуркинниң «Прибайкальская кадриль» деп шиизин белеткеп эгелей берген турган бис. Ынчалза-даа режиссер биле чурукчуның үнүп чоруй баргаының хараазындан, болдунмайн барган. Ындыг-даа болза частан бээр ол шиини үндүрүптер боор бис. Тыва бөлүккө улустуң тоолчургу чугааларындан үзүндүлээн бир бодал бар. Амдыызында ол шии бижиттинип турар, а кажан доосту бээрге, ону база туткаш кириптер бо-ла. Харын, бодалдар-ла хөй. А хөрек кырында амыдырал чуртталга канчаар көрүү бээр үүве ийик, билдинмес-тир.

— Шагдан бээр туруп келген «Хайыраан боттуг» чаа тургустунганы солун-дур. Ынчалза-даа улуг назылыг көрүкчүлер ооң эрги вариантызын көрүп болур арга бар ирги бе? Театрның орус бөлүүнүң бо чылгы чаа шилери көңгүс чок-тур аа, Алексей Кара-оолович?

— Эрги тургускан вариантының декорациязы-даа, чамдык күүседикчилери-даа бөгүнде чок болганындан, херек кырында ону сценага көргүзүп шыдавас-тыр бис.

Орус бөлүктүң кирбейн баганында чылдагааннар-ла хөй. Артистер үнүп-кирип турган болгаш эрги шилери белеч эвес. «Светлячок» тоолчургу чугаа ноябрь айда болур. Үстүнде айытканым «Прибайкальская кадриль» деп шии чаа чылды уткуп алганывыс соонда болур. Чогум-на орус бөлүкте байдал дыка берге. Ылаңгыя эр артистер чедишпес болганындан кандыг-ла бир эки чедимчелиг шии кылыптар арга чок. Өскээртен артистер чалаар дээрге, оларны чурттадыр бажың-балгат база чок боор. Аныяктар өөредип алыр дээривиске, ындыг арга бисте чок. Өөредип-даа алырга хоржок-тур, өөренгеа хоорайынга артып калыр. Ынчангаш орус болүктүң мындыг берге байдалга таваржы берген чылдагааны-даа ол. Ол айтырыг дугайында Культура яамызынга, Чазакка чедип турган бис. Оон кандыг-даа түңнел үнмээн. Орус болүктүң артистери бистен ол талазы-биле негелде кылып турар, бис ону бо хүнде болурчогуупу-биле шиитпирлээр аргавыс чок. Бар күш-биле кылып турар шаавыс-ла бо.

— Театрның чедишкиниңери черле бар болгай. Тывадан дашкаар фестиваль, конкурстарга база киржип турар-дыр силер. Ынчаарга бо чылын фестивальга чораанныңарны түңнелин номчукчуларга таныштырын көрүңерем?

— Бо чылын түрк дылдыг театрларның 6-гы фестивалынга киришкеш келдивис. «Эгил, эжим, эгил!» деп шиибиле фестивальды ажыдар улуг харысалга, аас-кежик биске таварышкан. Чон дыка сонуургаар чораан. Аңаа бисти онзагай, тускай театр деп үнелээнинге канчан чоргааланмас боор. Татарстан, Башкирия, Турция, Казахстан, Кыргызстан, Азербайджан, Хакасия дээш 20 ажыг театрлар киришкениниң түңнелинде үш шаңналдыг ээн чаныс келдивис: шииниң шимчээнкининиң талазы-биле, режиссура база аныяк артист Станислав Ириль «Идегел» деп шаңналды алган. Ол фестивальга жюриниң шиитпирин езугаар даштыкыда болуп турар улуг театр фестивалынче чалап, сүмелээр чорду. Чижээ, Францияда, Шотландияда фестивальдарже аан. Ынаар баар дээрге хөй чуруктар, видеоматериалдар, реклама херек үүве-дир ийин. А аңаа акша-төгерик херек апаар.

— Режиссер кижи болганыңарда аныяк артистерден кымга кончуг идеген, кедизи барып шылгарацгай улуг артист болу бээр деп бодаар силер?

— Мен черле чугаалап шыдавас мен. Меңээ шупту дөмей. Кол шиитпекчилер көрүкчүлер-ле болгай. Станислав Ириль, Олег Сат, Эльвира Докулак, Эзир-оол Монгул дээш хой-ле. Бо хүннерде «Күзел» театрын сайыттың дужаалын езугаар бисте кыдыпкан. Ында база талантыылыглар хой. Щукинчилер Александр Салчак, Галина Мунзук, Зоя Байыр-оол, Хертек Ширин-оол, Люндуп Солун-оол база Надежда Наксыл, Анзат Куулар... Аныяктар база коллективте таваржы берген.

— Театр артистериниң чаагадыкчы кежээзин сөөлгү үеде көрүкчүлер сонуургаан турар болгай?

— Ийе, ол бистиң чаңчыл болган чылдың-на кылып турар ажылывыстың бирээзи үүве. Бо чылын Щукин аттыг училище дооскан артистериниң 20 чылы болуп турар. Ону калбаа-биле демдеглээр дээривиске «билдиңгир чылдагаан-биле» болдунмайн тур. Ынчаарга ноябрьда ТР-ниң алдарлыг артизи Галина Мунзук чогаадыкчы кежээзинге белеткеп турар кижи. Келир чылын ТР-ниң алдарлыг артизи Александр Салчак бодунуң 50 харлаанынга тураскааткан чогаадыкчы кежээзин кылыр. Черле ынчаш, бир артист бодунуң күш-шыдалын билип, чогаадыкчы кежээни кылыптар мен деп санал киирерге, бис ойталавайн турар бис.

— Гастроль үнүүшкүннер дугайында үүнү чугаалап бөлүр силер?

Эң-не берге айтырыывыс ол. Бистер боттарывыс-даа, артистер-даа, көрүкчүлерниң хөй кезии ында болгандэ, көдээже үнүксеп турар бис. Сөөлгү 5-6 чылдарда көдээ үнери ховартай берген. Чүге дизе акша-төгерик айтырыы берге-дир. Бистер шии-концертти халас-даа көргүзүп болур бис. Ынчалза-даа кыварчаар материалдар болгаш аалчылар бажыңның өртээлге күш четпес-тир бис. Сөөлгү 2-3 чыл дургузунда сайгаргаш, шиитпирлеп чадап каан айтырыывыс-тыр. Ону Чазак деңнелинге чедир чугаалажып, кожуунар чагырыкчылары-биле дугуржуп, дүргеен шиитпирлевес болза хоржок-тур. Бистің-даа ажылывыс чүгле Кызылда «тырыкыланып» чоруп турары ол. Биске база хомуданчыг-дыр.

Шынап-ла, хомуданчыг болбайн канчаар, бо айтырыг чүгле бөгүн тургустунуп келбээн болгай. Ону моон мурнунда-ла Культура, кино болгаш туризм яамызынга, Чазак деңнелинге-даа көдүрүп турган. Театрның коллективи бо дугайын хомудан чугаалажыр чораан. Аңаа бадыткал кылдыр РФ-ниң алдарлыг артизи, тыва бөлүктүң удуртукчузу Х. Ө. Ширин-оолдуң чугаазын киирбес арга чок:

«Черле ынчаш, бо сезон ажыдышкынында артистерда улуг көдүрлүүшкүн билдиңбейн тур. Акша-төгерик-тидаа 5-6 ай дургузунда албайл келдивис. Бо эрткен наадым үезинде концерт болбайн баар часты. Артистер шупту ынаавайн, дедирленгеш турупкан. Ынчаар орта сайыт Ч. Ч-Д Ондар бодунуң буруузун артистер мурнунга миннип, бир айның шалыңын бээр мен деп аазаарга, чөпшээрешкени олдур. А ол акшазы мынчага чедир чок, элдеп үүве-ле-дир. Черле үстүкү черлериниң профессионал уран үүлдү тоол көрбезин кайгаар-дыр мен. Чылгычы Чимит-Доржуевич 8 чыл дургузунда ажылдап келди, ол хирезинде орта кылыпкан ажылы чок дарга-дыр. Бодунуң кылып турар ажылынче сагыш салбас, чүгле үстүкү кижилерге бараан болуп чоруур кижи-дир ийин».

Чаа сезон ажыдышкынынч безин көдүрлүүшкүн чок, мындыг байдалга ажыдары берге болбайн канчаар. Бо талазы-биле Культура яамызы дээштиг хемчеглерни ап, улуг дузаны чедирер дээрзинге бүзүреп каалыңар.

Урана БАЗЫР-ООЛ.

Бөмбүрзектиг судалы

РФ-ТИҢ ЧАЗААНДА

МОСКВА. Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцин РФ-тиң Чазаанга өскерилгелер дугайында Чарлыкты үндүрген. Ук Чарлыкты езугаар Чазак Баштыңының оралакчызы албан-хүлээлгезинден Виктор Христенкону, РФ-тиң Үндүрүг албанының удуртукчузу албан-хүлээлгезинден Борис Федоровту хостаан. Үндүрүг албанының даргазынга Георгий Восстуу томуйлаан.

Россия Федерациязының Чазааның Даргазы Е. Примаков бөлүк губенаторлар-биле ужурашкаш, Россияның Конституциязын, хоойлужудулгаларын хажык чокка сагыырын оларга сүмелээн. Чер-чердэ бот-башкарылга органнарының, губернаторларның талазындан хоойлу-дүрүмнү сагыырынга чөрүшкек үүлдер болдурар болза, оларны эң шыңгыызы-биле кезедирин Е. Примаков сагындырган. Ол Россияның девискээрлериниң удуртукчулары-биле чөвүлөл хуралга үүве чугаалааш, чуртка турум байдалды тургузары, хаанзырак медеглелдер кылырындан ойталаары чүгула дээрзин онзалаг айыткаш, сентябрь айда Россияга бүгү үндүрүглериниң чүгле 50 хуузун чыын алганын дыңнаткан.

ХАВЬЕР САЛАНАНЫҢ АЯН-ЧОРУУ

КИШИНЕВ. НАТО-нуң чиңгине секретары Хавьер Салана албан чоруу кылып, Кишиневка чедип келгеш, НАТО-нуң болгаш Молдавиның аразында кады ажылдажылганың айтырыларын чугаалашкан. Х. Салана ооң улаштыр Тбилисиде чеде берген.

ГЕЛЬМУТ КОЛЬ ХАЛАШКАН

БОНН. Германияның Федеративтиг Республиказының Канцлери Гельмут Коль чуртуң чазаан 16 чыл улаштыр баштап келгениниң соонда, сөөлгү соңгулдаларга аштыргаш, халашкан. Чаа чазактың даргазынга социал-демократтыг партиянның төлээзи Эдвард Шредерни томуйлаан. 160 кг аар деңзилиг, чазак даргазы, РФ-тиң Президентизи Б. Ельциниңг ынак өөнүү Г. Коль баштап турганы партиязының даргазы албан-хүлээлгезинден база халашкан.

ШЫДЫРААЛ ХӨЛУНГЕ ДЕМИСЕЛ

ЭЛИСТА. Бүгү делегейниң хөл шыдыраага ээлчеглиг олимпиадазы Калмыкия Республиканың найысылалы Элиста хоорайда эгелээн. Калмыкияның Президентизи Кирсан Илюмжиновтуң күжениишкиннериниң ачыызында Элиста хоорайда шыдыраанның олимпийжи чаа суурун күрүнеден көпеек үндүрбейн, деткикчилериниң дузазы-биле туткан. Хөй чурттарның командалары келген олимпиадада делегей чемпионнары Анатолий Карпов, Гарри Каспаров болгаш гроссмейстер Крамник киришпейн турар. Калмыкия ук олимпиаданы организастаан оон барык 180 миллион доллар арыг орулганы ап болурун баш удур санаан.

КРИЗИС БОЛГАШ СОҢГУЛДА

ВЛАДИВОСТОК. Приморьеде энергетика кризизи катап эгелээн. «Дальэнерго» АН хереглекчилериниң 1 млрд. рубль өрезин төлевес болза энергия бээрин кызырып, харын-даа соксадыг болур деп кыжанган. РФ-тиң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Иванченко соңгулданы болбаан деп санаанын дыңнаткан. 3 млн. рубль чарыгдааш, эрттиргеп ол соңгулда болур хүнде кордакчыларның даңзызындан хоорайның амгы мэри В. Черепковтуң адын балап каапканы илерээн. Ийи неделя эртерге соңгулда катап болур. (АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЕЭЛЕРИНДЕН).

ХАЛАС ҮЛЭЭР

Тыва Республиканың Чазаанның хуралынга ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчы В. Г. Вальков Улуг назылыглар хүнүнде ап чорудар хемчеглер дугайында чугаалаан. Улуг назылыглар хүнүнде хоочуннарга 550 тонна даланны, ооң иштинден 280 тоннаны кожуунларга, а Кызыл хоорайның пенсионерларынге 150 тоннаны үлээр. Улуг хоорайларның хоочуннарынга 50 тонна эттти үлээри база көрдүнген: ооң иштинде Ак-Довуракка 15 тонна, Кызыл хоорайга 35 тонна. Оон аңгыда чыдар, аарыг-аржык, инвалид улуска (500 кижи) халас хөмүр-даш, одаар ыяш, далган бээр.

Октябрь айны улуг назылыглардың айы кылдыр Чазак чарлаан.

Бистиң корр.

Хүндүлүг номчукчу! Октябрь 1-ден ноябрь 1-ге чедир чиигелделиг чагыдылга айы. «Шын» солунну 1999 чылдың 6 айында 70 рубль-биле чагыдып ап болур силер. Чиик өртек-биле чагыдылганы кылып алырынче далажыңар!

БӨГҮН—УЛУГ НАЗЫЛЫГЛАРНЫҢ ХҮНҮ

КИЖИ СЕТКИЛИ БЕЛЕН КЫРЫВАС БОЛЗУН...

1998 чылда Каттышкан Нациялар Организациязы октябрь 1-ниң хүнүн—Улуг назылыглар хүнү кылдыр докааткан. Бо банырлалды чылдың-на эрттирери чаңчылчаан. Ам үнер 1999 чыл Улуг назылыглар чылы болур.

Бистиң корреспондентивис хоочуннарның банырлалының бүдүүзүнде республиканың күш-ажыл болгаш социал хөгжүлде ламызынга чедип, ында хоочуннарның улуг назылыгларының айтырыгларын харыылаар килдистиң эргелекчиэн Роза Дойнуровна Ондар-биле ужуражып, чугааны кылган.

— Бистиң ламыда бо килдистиң харыылаар айтырыы — улуг назылыглар-биле ажыл, оларны дүвүредип чоруур айтырыгларны болур-чогууру-биле шиитпирлеп бээри. Ажылдыыстың угланыышкынын үш ацты хевир-биле кылып чорудуп турар болгаш. Карактаар улузу чок, чааскаан арткан инвалид кижини, дайын киржикчизин, улуг назылыг кырганны хоочуннар интернадынче тускай документилерни чыгаш, чедирери; интернаттың удуртулгазы аңаа барган кижилерни удуур-чыдар чер-биле хандырар, ашкарар-чемгерер, ажаан карактаар. Ол улустуң ан турар пенсиязының 75 хуузу интернаттың фондузунче кирер.

Социал-камгалал черинің ажылдакчылары чамдык кырганнарга, оларның чурттаан орары бажыңнарынга чедип барын дузаны коргүзүп турар. Садыгдан аъш-чем аймаан садар, септелге кылыр, ногаа аймаан тарын, ажаан бээр ажылдарны кылып турарлар.

Кожууннарда, ылаңгыя Чаданада,Каа-Хем суурда социал камгалал төптери ажытынгылаан. Ында чаңгыс арткан улуг назылыг кижилерни ашкарып-чемгерип турар. Аъш-чеми тонгеп, бергедээн кижилерни мында түр када чурттадын база турар. Байдалы арай берге улусту интернаттарже чорудар, түгээртей бергеннерни дедир чандырып турар. Оон ыңай улуг назылыг улуска, «Күш-ажылдың хоочуну» атты тыпсырын организастап турар бис. Республикада ниитизи-биле 12028 кижи бо хүндүлүг аттың эдилекчилери. Бо чылын 226 кижини халас, путевкалар-биле Дус-Хөл, Чедер, Үш-Белдир курорттарже дыштандырган бис. Амгы үеде акша-төгериктиң чегей болганындан чиигелделер боттанмайын турар.

Бо хүнү, октябрь 1-ни Улуг назылыгларның байырлал хүнү кылдыр эрттирип турар болгай бис. Ооң организастыг планын бир ай бурунгаар тургузуп эгелээн турган бис. ТР-ниң Чазаа маңаа хамаарыштыр тускай докторааларын база ажылдап кылган. Бо хүн кожуун бүрүзүнде, Кызыл хоорайда күш-ажыл болгаш социал камгалал эргелелдери культура-массалыг ажылдарны организастап эрттирип турар. Хоочуннар бажыңнарында, төптерде улуг назылыг кижилериң уран холдар делгелгелери, концерттер, ужуражылгалар шайлаашкыншар болуп эртип турар.

1998 чылдың октябрь 1-ден ноябрь 1-ге чедир айны улуг назылыг кижилериң социал камгалал айы кылдыр чарлаан бис. Хоорайда, кожуун төптеринде, сумуларда бар организациялар, албан черлери кырган улустуң тургускан айтырыгларынга кичээнгейлиг болур, бүгү сагыш салыышкынын угландырар, болур чогуур шаа-биле шиитпирлеп бээр ужурлуг. ТР-ниң Чазаа арат ажыл-агыйлыгларны, биче бүдүрүлгелерни адрестиг дузаны чедирерин дилээн. Социал камгалал ажылдакчылары суму бүрүзүнде бар болгай. Бо айның дүргузунда кырган кижилерге боттуг дузаны чедирери-биле кышка белеткелин, бажың чугайлаашкынын, ногаа аймаан, картофельди ажаан бээрин организастаары көрдүнген. Оон-биле чергелештир улуг назылыгларның бажыңнарын кезиир, хайгаараар, байдалын өөренип көөр ажылдарын база чорудар. Оон ыңай чарлаттыңган бо айда телевидение, радио, солун-сеткүүл ажылдакчылары хоочуннарга тураскааткан дамчыдылгаларны, материалдарны организастаарын планда кирген.

Эмнелгелерге улуг назылыгларга ажык эжиктерни чарлаан, аптека ажылдакчылары чиик өртектиг эмнерни, эм шайларны, мазь, кремнерни садар. Пенсионерлерге оон мурнунда ажылдап турган черлери болур-шаа-биле дузалап, белектерни тыпсыр.

Өртемчейде назылап кырыыр салымны кижи бүрүзү эдилээр. Ынчалза-даа кижи сеткилиң белен кырывас, бергелерге алыспас, омакшылдыг чоруур-ла болзунам. Банырлалынар-биле, улуг назылыглар!

Ольга САНДАРАА.

ОЛАР—КИЧЭЭНГЕЙДЕ

Кызыл кожуунда Каа-Хем суурнуң социал камгалал эргелелиниң начальниги Бичел Дотпеевна Ооржакка сос.

Ам үнер чыл улуг назылыгларга тураскааткан чыл болур. «Ветераннар дугайында», «Инвалидтерниң социал камгалалы», «Улуг назылыгларның социал хандырылгазы» деп Федералдыг хоойлуларга үндезилеп республика чергелиг «Улуг салгал» деп программаны база ажылдап кылган.

Бистиң кожуунда ниитизи-биле 2643 пенсия назылыг кижи бар. Ооң иштинде 461 пенсионер ажылдап турар. Акша-төгериктиң байдалы берге-даа бол, болур-чогуур аргаларны ажыглап инвалидтер, туруп албастаан, кырын назылаан кижилер-биле ажылды суур, суму чагыргаларын таварыштыр чорудуп турар бис. Оон ыңай бистиң-биле кады кожуунның Пенсия фондузу, эмнелге, аптека черлери база ажылдап турар. Каа-Хем суурнуң чагыргазы аптекадан 1600 хире рубльге эм-таң аймаан алгаш, чыдар 32 кижиге, өске-даа улуг назылыг улуска пенсия орнунга үлеп берген. Кыш удур 47 кижини одаар ыяш-биле, 10 пенсионерни, 18 инвалид кижини, 2 дайын киржикчиэнинг өг-бүлезин хомур-даш-биле халас хандырган бис.

Улуг назылыглар хүнү — октябрь 1-ни бистиң кожуун план езугаар демдеглеп эрттирер. Бо ажылды организастап эрттирер тускай комиссияны тургускан бис. Хоочуннарның кадыкшылын быжыглаары-биле комплекстиг хандырылганы кылыр бис. Ында эмпээр, массаж кылыр, баш кыргыыр ажылдар кирген. Каа-Хем суурга, сумуларга спонсорларның күжү-биле халас шайлаашкыннарны кылыры көрдүнген. Маңаа ачы-буянын араттар, биче бүдүрүлгелер чедирер. Оон ыңай хурал-суглаа, концерт болур. Чааскаан арткан улуг назылыг кижилериң соңга-хаалгазын чылыглаан, картофелни казып, ыяжын чарын бээр ажылдарны өөреникчилер кылыр. Бо бүгү ажылдарның түңнелин банырлал эртерге үндүрер бис.

Мал-маганга сиген, тараа культураларының артынчыларын дилеп айтырыг көдүрген кижилер база бар. Ол айтырыгны шиитпирлеп турар бис.

Үениң парыыдааны-биле чиигелделерниң чамдык кезии болдунмайын турза-даа, 1-2 дугаар бөлүктүң инвалидтеринге, дайын киржикчилеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга гаатың, хомур-даштың төлевириниге 50 хуу чиигелдени тургускан бис. 1998 чылдың бирги чартыында 54 кижиге хомур-даш садып, 66 кижиге газ садып алырынга чиигелде справканы берген бис. Санаторлуг курорттар Чедер, Үш-Белдирже халас путевкаларны база элээн улуска бергиледивис.

Оон ыңай бисте хоочуннар клуву ажылдап турар. Оон удуртукчуазы Галина Петровна Бессмертных. Бо клубта культура-массалыг ажылдар удаа-дараа болуп эртип турар, кол дузалакчывыс төп библиотеканың директору Алефтина Окай-ооловна Халбажыкты маңаа демдеглеп каайн.

Моон соңгааргы ажылчын планывыста улуг назылыг кижилериң кадыкшылын камгалаарының талазы-биле ажылдарны күштелдирер сорулгаларны салып, назы-харын барымдаалап көрүп турган кадыкшылга бөлүктерин тургузар бодап турар бис.

УЛУГ ААС ЭТПЕС

Неделя сапында үнүп турар «Тува ТВ-информ» солунга Кызыл хоорайның чагырыкчызы бадыткал чок шүгүмчүлелдиг чүүлдерин доктаамал парлаан боору бистерниң та чеже первилеривисти чиг тур ыйнаан. Президент Ооржакты, Чазакты, өске-даа бистиң көскү дээн удуртукчуларывысты аксым бар дээш-ле чүү-даа дээр кижи-дир бо. Мындаа херээженнер съездизинге кожуундан келген бир аныяк ава кодээ чопну дора көрген чүүлдери дээш судка бээр мен деп турду, шыпт-дыр харын. Ажыл кылып чадап турган, хейде-ле өске улусту шүгүмчүлеп, кежээлээрге эпчок болгай.

Соңгулда мурнунда ооң программазы дыка-ла чараш, чаагай ийик але: хоойлу, ажыл толевири, камгалал, сагыш салыышкын. Тамчыктыг чурталганы аазан турган кижи. Хоорайны мен, кожууннарны Ооржак харыылазын деп-даа турду. Ам чүү бар-дыр че? Доктаамал ай санында ап турганывыс пенсиявыс-даа албастадывыс, автобуска чигелделиг чоруур эргевис-даа дүштү. Дайын киржикчилеринге, күш-ажылдың хоочуннарынга хой уругларлыг өг-бүлелерге, өскүс уругларга, инвалидтерге чигелделерни дээрги Кашин хепертен дүжүрүп каапкан. Ол ышкажыл, сагыш салыышкыны. Айда 24 рубль берип каан, оозу 3-4 хүнге четчир. Бистер дачаже хүннүң-даңның баар улус-тур бис, ийи-ийи автобуска олурып чораан, ынчап кээрге, 24 рубль шынап-ла, чүү-даа болбас.

Хоорай чагыргазының ажылынче сиңнигин чадап турган, Кызылды, чамдык кызыгаар кожууннарны Красноярск крайга каттыштырар мен деп кымныц-даа уйгу-дүжүнге кирбес чүве база тып эккелди.

Чоокта чаа хоорайның Социал хөгжүлде департаментизинің килдис эргелекчизи Маргарита Мангаевна «Шыпга» интервьюзунга 1994 чылдың декабрь 16-да «Хоочуннар дугайында», 1995 чылдың ноябрь 15-те «РФ-тиң инвалидтерге социал камгалал дугайында» хоойлуларынга үндезилеп хамаатыларга чиигелделерни тыпсын турар бис дээн. Он үш муң ажыг кижи чиигелделерни алыр дээн. Оозу кайыл? Ук доктаалсаавыырларда дайын киржикчилери болгаш күш-ажылдың хоочуннары, инвалидтер эм-таңны халаска алыр, артканнары 50 хуу чиигелделиг алыр дээн. Хоорайның социал хөгжүлде килдизинге баргаш айтыырарывыска, ол шупту мегге, газтыг болзуңарза газ өртээн төлээр бис, оон аңгыда автобустаар 24 рубльди бээр бис, ол-ла дээн. Хоойлулар күш чок боон турары ол эвес бе?

Редакциядан: «Комсомольская правда» солунда Кызыл хоорай чагырыкчызының хөлчок амыран, катгырың олурар чуруун салгаш, Тываның наңысылалын Красноярск крайга каттыштырар дугайында кымныц-даа уйгу-дүжүнге эр-хей-дир оң деп кыжырын бижип каанын көргеш, аңаа чоргаарланза-даа хөцнү деп караазыг база бар. Ынчалза-даа угаанның улус төп солуп-пуң ажылдакчылары опу шоодуп турары ол-дур дээрзин шын билип алыры чугаажок.

А. СОДУНАМ, М. СОДУНАМ, Г. МОНГУШ, К. ОЮН болгаш өске-даа күш-ажылдың хоочуннары.

«ХҮРЕГЕЧИ» КҮШТҮГ-ЛЕ-ДИР

Бистер Хову-Аксының хоочуннары, директорувус деткимчези-биле аржааннан чораш келдивис. Барган аржаанывыс Хендергениң Хүрегечи хемниң чанында кончуг чараш бойдус-чурумалдыг черде. Ол аржаанны мактавас-ла кижи чок.

Ынчалза-даа чамдык кижилер арыг-шеверни сагывайн баар-дыр. Ооң девискээрин бокталдырып, ында турар 3 арыгланыр бажыңның манзаларын үрээш, оттулупканы илдеп. Эки сагыштыг, бодунуң күзели-биле үвени кылып турар кижилерни база көрдүм. Бир кежээ Хову-Аксыдан аныяк өг-бүле улус келгеш, эртен дац бажында-ла бир-ле үве кылып турарын көргеш, кылаттан чеде бээримге, калбак ыяшта каш одуруг өстү кончуг чараштыр оюп, сиилбин турган бижип турар болдулар. Өгнүң эр ээзин Василий Донгакович, аалынын иштин Вера Ивановна Амбар-оол дээр болду. Фотограф кижи чорду. Ол Василий Донгакович алыс боду чурукчу, кинооператор, калбак ыяшта оюп турган, мындыг одуругларны бижээн болду:

Аарыг-човулаң хоорлуп,
Арат-чон сегин,
Ачылыг аржаан «Хүрегечи»
Арыг-силиг болзун!

База бир калбак ыяшка «Карак аржааны мында» деп бижээш, азын кагдылар. Ооң соонда бистерни, дыштаныкчыларны, эвиделден алгаш, аржаан чоогун аштап-арыглатты-даа. Ол аржаанның чоогунда артыш, шаанак дээш янзы-бүрү эм оттар хөйү-ле-ле үнген. Аң-мең, кат, тоорук — бойдустуң бүгү хайыразы ында барын эскерип көрдүвүс. Ук аржаанга каш чыл улаштыр киргеш эттинген кижилериң кайызын ол дээр. Аржаанның бажында даңгыыш, колдуктаан-даа хой-ле-дир. Ол үүнү хереченлеп турарыл дээрге, аржаанның кижилерге дээштинин көргүзүп турары ол-дур.

Шынап-ла, Хүрегечи аржааны күштүг-ле-дир. Бистер, кырганнар, эмненик, дыштаныш алгаш эптиг-найыралдыг эки чурттан тур бис. Уруг-дарыывыс, чоок кижилеривис бистер дээш дыка сагыш човаваазын, эки турдувус.

Хову-Аксында хоочуннар бажыңының турар чери кончуг чараш бойдус-чурумалдыг хадыңнар, дыттар бүрүзү үнген черде. Бистер, кырганнар, мында эптиг-найыралдыг эки чурттан турар бис. Аъш-чем талазы-биле хомудал чок, бар хире-шаа-биле үнде 4 катан чемгерер-дир. Бо берге үеде оон артык биске үүү херек боор. Аравыста кандыг-даа мергежилдиг хоочуннар бар. Олар боттарының үезинде күрүнезинге, чонунга хөмал-маганны, тараа-быдааны өстүрүп чораннар болгай. Ындыларга Монгуш Лопсан-оол, Виктор Чолдак-оол, Январь Соян-оол дээш оскелер-даа хамааржыр.

Бистерни ажаан-тежээн турар аныяк кыстарны көөрге, ажылынга дыка-ла кызымактыр. Кырганнарның, бистериң иштики-даштыкы идик-хевивисти чуп, аштап-арыглап, аксынга чем тудуп, чиг шыдавас кырганнарны ажаарынга аныяк уругларывыска кайы хире бергезин билип, караавыс-биле көрүп турардыр бис. Ынчалза-даа оларның ап турар шалыңы ындыгла кончуг хөй эвес.

Бисти дээш кожуунпуң дарга-бошкалары сагыш-човап, кандыг чурттан турарывысты айтырып кээш турарынга өөрүвес арга чок. Кырганнар дээрге кырганнар-ла болгай. Кижи бүрүзү үези кээрге, назылап кырыыр. Мында чурттан турар улус барык шупту диш чок бис. Ынчангаш диш кылыр эмчилерден бистиң пансионатче чалаарының аргазы чүү ирги? Акша-төгерик үнместээн берге үеде төп чедип, аай-дедир чоруп турар харыывыс база чок-тур. Оон аңгыда, телевизорнуң ийиги программазын көрүксеп турар бис. Дыл-домак билбес, караа көзүлбес кижилерге Тываны көрүп, дыңнаары төп чугула. Бистиң бо ийи айтырыывыска хамаарыштыр дарый хемчээн алыр боор дээрзинге идегеливис улуг.

Серен-оол ОЮН.

Хову-Аксы суур.

Көшкен шериг кезээнде

ЧАСТЫЫШКЫННАР УЛАМЧЫЛАП БОЛУР

Чаа өөредилге чылының бүдүүзү болур — август 30-ниң хүнүнде Кызыл хоорандан бичии школачы оолдар хоорайның мурнуу микрорайонунуң чоогунда өскээр көжүп чоруй барган шериг кезээниң девискээринче киргеш, противогазтың регенеративтиг октарын тып алгаш, Энергетиктер кудумчузунга аппаргаш, от салып тургаш, октарны олче октаанының түңнелинде улуг частыышкын болган. Частыышкын үезинде бир оол ол-ла черинге чок болган, өске үжү берге байдалдыг эмчиже кирген дээн коргунчуг медээ хоорайга дыргын тараан турганын, билир болгаш утпаан бис. Оон бээр бир ай эрткен. Бо үенин дургузунда кандыг хемчеглер алдынганын, частыр октарны ажык черге каапкан бруулуг кижилерни илередип, тодаргай түңнелдер үндүрген бе, дээрзин качыгдалга таварышкан кижилер болгаш чон билип аар дээш ам-даа маңап турар.

Сентябрь 28-те, Кызыл хоорайның мурнуу микрорайонунга болган онза болуушкунну дарый дүрген истээ, бруулуг кижилерни илередиринге хамаарылгалыг органнар — Иштики херектер ламызының, республиканың, Кызыл хоорайның шериг комиссариаттарының харыысалгалыг ажылдакчыларының киржилгези-биле болган хуралды Чазак Баштынының оралакчызы Биче-оол Шыырап башкарып эрттиргеш, бо айтырыгны сайгарып чугаалашкан.

Тыва Республиканың Онзаган ойдалдар база бойдус халавының үржуктарын чаиладыр болгаш хамааты камгалалының херектериниң талазы-биле комитеттиң штаб начальниги Александр Быковтуң кылган дыңнадының езугаар алырга, шериг кезээниң оран-савазын хүлээп ап турар Иштики херектер ламызынга көжүп чоруткан шериг кезээниң командылалы объектилерни ам-даа орта таптыг хүлээтпээн, бруулуг кижилер-даа мынчага илеревээн, шериг кезээниң командириниң, бааза начальниги кайдазы-даа билдинмес. Чер иштинче кире берген, дээрже үжа берген үвебиле дөмей боон турар. РФ-тиң камгалал ламызынче. Сибирьниң шериг округунче албан езузунуң бижиктериндаа чоргузарга, телефон долгаарга-даа харыы чок боон артпышаан. Ооң кадында эмчиге чыткан оолдарның бирээзи сентябрь 21-де шыдашпайн баргаан. Частыр октар тывылган шериг кезээниң командири, ооң төлээлери ажыг-шүжүгге таварышкан ада-иелерге барып ужуражып, оларның кажыыдалын үлежип турарын-даа илеретпээннер.

Шериг кезээниң объектилерин бүрүнү-биле дужаап, хүлээтпээнинден ында байдал нарын боор артпышаан. Ажык дээш адаанда хайгаарал чок чыдар частыр бүдүмелдер ам чок деп магадылады бо хүннерде кым-даа берип шыдавас. Эрткен пятницада хыналда кылырга, өртке удур доскаарларда танкыга база чадаг шериглерге удур ажыглаар граналар бары илерээн. Оларның дайынчы бе, дайынчы эвес бе дээрзи билдинмес. Оон аңгыда складтан ийи дайынчы гранаталар база тызылган. Харын-даа оларның частыр үүлү чок болган.

Оон аңгыда, хурал үезинде ук шериг кезээн долгандыр миналап кааны база илерээн. А ол миналарның кайда чыдарын айыткан карта-схема база чок боон турар. Ындыг болганда кайда мина салган, салбаанын, кайда октар, гранаталар чыдарын база кым-даа билбес. Ол ышкаш ында хыналда-эрттирилге пунктузунда кымнар хонуп-дүжүп, барган кижилерни эрттирбейн турары билдинмес. Ынчангаш бичии уруглар хамаанчок улуг кижилер ук шериг кезээниң девискээринче кылаштаары, душкан-на демир-дес аймаан тудары ондактыг дээрзин сактып аар болза эки.

— «Эктинде погонуг» кижилер чок болган бичии оолларны ажаап, оларның алаиезинге моралдыг болгаш материаллыг дуза көргүскени-биле шупту чүве ооргган, уттундуруп каар деп болап, ыыт чок базып турар болза, байдал улам нарыыдап боор. Ажыг-шүжүгге таварышкан кижилер буруулуг кижилерни илередирин дөмей-ле негей бээр.

А Иштики херектер ламызы ук шериг кезээниң объектилерин хүлээп ап турар болганда, бир дугаарында аңаа бүзүрелдиг камгалалды тургускаш, объект, метр бүрүзүн бирдей бирээ чокка документ езугаар хүлээп аары чугула. Ол ышкаш саперларга девискээрни хынадып, миналардан арыглаткаш, шериг кезээниң командылалының частыр бүдүмелдер оон ыңай чок деп магадылалын алыр болза эки. Бо хевээр шупту элеңхалаң, эреңгей ажыл чорудуп, маажым орар болзувусса, ол девискээрге ам-даа частыыышкыннар уламчылап болур» — деп. Чазак Баштыңының оралакчызы Биче-оол Шыырап хуралды түңнеп тура чугаалаан.

Хуралдың киржикчилери бо айтырыгны РФ-тиң камгалал ламызынга телеграммабиле дыңнадыыын. республиканың Айыыл чок чорук човулелинге шыңгыы чугаалажыры, оон ажылынга киржир кыллыр Сибирьниң шериг округунуң командылакчызын база шериг кезээниң командирлерин чалаарын шиитпирлээн. Айыыл чок чорук човулелинин болур деп турар хуралынга түңнел черле үнер дээрзи биллингир. Ол дугайын солуннуч дараазында үндүрүлгелериндең номчуур силер.

Адыгжы СААЯ.

Чылыг сеткил-биле

СИЛЕРГЕ ЧЕТТИРДИВИС

Эки кылган ажыл — элеңчитпес алдар. «Чедер» курортка дыштангаш, ында чаагай сеткилдиг, ажылынга сеткилиңден бердинген кижилер бар деп чүвеге бүзүредим. 396 кижилер-биле кады чайның сөөлгү сезонунда аңаа бо одуругларның автору дыштаныр аас-кежиктиг болган.

Четкеш үш хире хонуп чорувуста, курорттуң 5-ки сезонунуң ажыдыышкынын чарлады. Курорттуң ажыл-ижи, эмнээлкини, ооң ужур-утказы, ында ажылдап турар кижилери-биле дыштаныкчыларны таныштырган. Ооң соонда ол-ла черниң ажылдакчыларының кыска концерти болган. Чыыл-ган чон ону дыка-ла сонуургап көрдүвүс. Кижи-ле бүрүзү талантылыг. Оларның аразындан Любовь Санчаанның күүсеткени (сөзү Куулар Сарыг-ооллуң аялгазы Владимир Монгуштуң) «Чедер хөлүм» деп ырын онзалап демдеглекседим. Кайгамчык-ла хоюг, өткүт үн-биле ырлаан барды. Л. Д. Санчаа курорттуң орун-дожек, удуур-чыдар черин харыылап турар болду. Маңаа бичии доктаар бодайдыр мен.

Баштай-ла келгеш, таныш алган кижим база ол-ла болгай. Даштындан көөрге, оожумтоптуг, көрүжү безин чымчак. Удуур-чыдар черимге чедир мени үш-савым-биле бир-ле аныяк оолга дузалаштырбышаан, аппарын чыттырып кагдылар. Соонда билдинзе-ле ол оол Любовь Данчановнаның оглу болду. Ол Кызылдың уран чүүл училищезинин 3-кү курузунда өөренип турар. Чайгы дыштаныылгазында авазынга дузалажып, акша ажылдап албышаан, дыштаныш келгеннерге бараан болуп турганы ол. Айдыстың ырлаары авазындан дамчып келген деп болур... Оон күүсеткен ырларын дыштаныкчылар катап-катап адыш часкаашкыннары-биле үдеп турганнар. Концерт соонда ол чаңгаңчыг, чараш оолга чеде бергеш, каш сос солуштум. Ачазы Михаил Дыртык-кысович ол-ла курорттуң одакчызы ,угбазы Анюта Россия академиязының төөгү-филология факультедин бо чылын доозар. Бичии дуцмазы Руслан 2-ги класстың өөренікчизи. Чугаа аразында ооң кижизинин эскердим. Чаныс чоруптарда авашкыларга бүгү-ле чүве дээш өөрүп-четтиргенимни, оларның чымыштыг ажылижинге чедишкиннерни күзеп, амы-хууда чурттанганынга аас-кежикти, буян-чолду йөрээдим.

Курорттуң өске-даа ажылчыларынга эки эмнээшкин, чаагай сеткил, амданныг, чаагай чеми дээш улуу-биле четтирдивис.

Зоя ЧАЛБА.

Дыштаныкчы.

МӨҢГҮН-ТАЙГАЖЕ ОРУК

Бо удаада мээң Мөңгүн-Тайгаже командировкам «дүжүткүр», солун болган. Кызылдан аңаа чедир орук аразы узун. Бир дугаарында кожуунуң чагырга черинге баар чаңчылдыг кижи мен. Ажылым ам база ынчаар эгеледи.

— Кожуун чагыргазының даргазы кайда ирги? — деп, шылгазынын айтырдым.

Чагырыкчының кайдаазын билир-билбес-даа кижилер бар. Дыңнаан медээлерим колдуунда дидир-дидир янзылыг болду. Оон билдингени болза, дарга чүгле айтыышкын кылыр кижи эвес болган.

— Дүүн Кызыл хоорайдан чүүктүг улуг автомашина келген: чугай, дозу, шилдер. Ол бүгүнү чагырыкчы пайысылаадан чээли-биле эккелген. Ында ажаанзыраң тур боор — дээш, чугаа кончуг солун болду.

Чагырыкчыларның, удуртукчуларның ажыл-херектери чамдыкта албан черлериниге, бүдүрүлгелерге, өг-бүлелерге эгелей бээри богүүгү шаг-үениң өөр онзагай талазы. Ону бир дугаарында маңаа келгеш эскергеним ол. Ынчангаш командировкам «дүжүткүр» болганы ол деп үстүнде демдегледим.

Кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Монгуш, Президентиниң ында төлээзи В. С. Сат оларның күш-ажылчы эге базымнарының дугайында эскериглеримни демдеглеп ордым бо. Тыва Республиканың Президентизинин Мөңгүн-Гаңга кожуунда төлээзи Владимир Сорулдаевич Сат, мени көрүп кааш, амыр-менди солчуп, кандыг херектиг келгенимни баштай-ла сонуургады. Дыка-ла хөй чылдар иштинде бо кожуунче сургакчылап келдим. Мээң ажыл-херээмни, чуртта үүү болуп турарын кандыг-даа дарга менден сонуурган айтырын көрбээн. Олар мени аңаа-ла чорумал кижи деп көөрү-биле чаңчыгын калганым-биле бо дарганың көрүжү мецээ онзагай көзүлдү.

— Бистиң ажыл-херээвисти чырыдын келгеницер солундур—дээш, дарга мээң сорулгам, бодалым баштай-ла дыңнады.

Тыва Республиканың кожууннарда төлээлеринге дужуп-даа чоразумза, В. С. Сат ышкаш езулуг бурунгаар угаадыглыг көрүш-биле бодунуң бодалын илередип, чүткүдүг ажылдап чоруур кижилерге амыраанын база меңээ олар чугаалап турдулар: **«Бистиң кожуунда чаа даргалар келген. Тыва Республиканың Президентизинин төлээзи Владимир Сорулдаевич Сатка өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис! Кудук чок тургаш, дыка-ла түрен келген бис. Ачы-буянныг чоруун көргүзүп турары биске амыранчыг-дыр. Ырак-узак кожуун дээш бистиң Президентивис Шериг-оол Дизижикович Ооржактың база сагыш човаашкыны-дыр. Бистерге ындыг чаагай сеткилдиг даргажинни ажылдаары-биле чорутканы дээш өөрүп тур бис. Президентиге база катап четтиргенивисти илередип тур бис!»** Ындыг онзагай чылыг, чымчак сөстерни дыңнаарга, кайы хире чоргаарангыгдыр!... Кожуун төвүнде албан черлерин, организацияларын кезип, хөй-ле кижилер-биле ужуражып, амыдырал-чурттагазын сонуургадым.

Дараазында дыштаныр хүннерде Мөңгүн-Тайга кожуунда Президентиниң төлээзи Сат дарга баштады база кожуун даргазының машиназы-биле малчыннар аалдары кезип, Кызыл-Хаа суурже хаптывыс.

—«Тываның хөй-ле кожуунарынга ажылдап, янзыбүрү ажылдарны кылып келдим. Мөңгүн-Тайга кожуунуң ыраан, оруктарының берт деп чүвезин дериээр чүве тыппас-тыр мен. Езулуг-ла маадыр, ишчи чон мында-дыр. Ындыг маадырлыг чон аразында ажылдап, чер-чурттуң кижилериниң арнын таныш билип, оларның иштинче дораан киир ажылдаптары белен эвес. Амдыызында аал-орааныма-даа көжүрүп четтикпээн мен. Россияда, чуртта кризис нарын-берге, акша-төгерик чок байдалда турары-биле ажылым шуудавайн, бергелерге база таваржып турдум. Ам чаа-ла хонуп, шуудан, аргаларны шилип, тып тур мен. Чоннуң сонуургалы бар, кызымак шудургу-дур. Ол мээң сеткилим өөртүп турар. Алтай Республика чанывыста болгаш ынаар орук эки. Кожа Республикаже удавас ажыл-агыйжы керээ, дугуржулга кылып чоруур мен. Кол үүл кыштаглаашкын, хөмүр-даш сөөртүлгезин быжырымчыдары. Акша чок берге чүве бо ийин» — деп, бүгү-ле бодалын В. С. Сат чугаалады.

Президентиниң кожуунда ажылдап турар төлээзи В. С. Сат база кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Монгуш оларның бурунгаар салган сорулгазы черле чаагай, солун. Орук, харылзаа айтырыын олар баштай чогудуп алыр деп турар.

— Кожуунга сарлык малды өстүрери, тыва уксаалыг малдарны, хойларны, өшкүлерни маңаа тудары таарымчалыг-дыр — деп, В. С. уламчылады. — Бо кожуунга аът, шарыны өөредири чугула. Чаан сарлыктарны, молдурганарны, бызааларны чүүк сөөртүр кылдыр өөредир мөөрейни кожуунга чарлаар. Бригадалар аайы-биле көжер-дүжер аъттарны, шаларларны өөредир. Эрги бурунгу чаңчылдарны катап тургузар. Кагдынган хонаштарны катап ээлээр.

Бир онзагай үүл — Кызыл хоорайга мөңгүн-тайгажыларның төвүн тургузар. Студентилерге төп таварыштыр дуза чедирер болгаш кожуунуң салым-чаяанныг уругларын төпту таварыштыр ортумак, дээди өөредилге черлериче киирериинге дузалаары. Культура, экономиктиг айтырыглардан аңгыда, көдээ ажыл-агыйга бедик деңнелди чедип алыры.

Чогум-на кожуунга мал бажын өстүрер дээн идеяны кожуун чагыргазының көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем талазы-биле харыылап орар оралакчы даргa Сарыг-оол Шуугурович Иргит изиг сеткилиниден илередип, бодалдарын тыва радиога база чугаалаан. Сарлык фермаларын катап тургузар болгаш тыва уксаалыг хойларны, өшкүлерни кожуунга бүрүнгү езубиле өстүрүп сайзырадып, саап тудар.

«Мөңгүн-Тайга 1998-2000 чыл» деп чаа программаны ажылдап кылыры дээш, Президентиниң төлээзи В. С. Сат кожуун чагыргазының даргазы М. Б. Монгуш, С. Ш. Иргит, өскелер-даа демниг даа хамааржыр.

Бистерни ажаап-тежээн турар аныяк кыстарны көөрге, ажылынга дыка-ла кызымактыр. Кырганнарның, бистериң иштики-даштыкы идик-хевивисти чуп, аштап-арыглап, аксынга чем тудуп, чиг шыдавас кырганнарны ажаарынга аныяк уругларывыска кайы хире бергезин билип, караавыс-биле көрүп турардыр бис. Ынчалза-даа оларның ап турар шалыңы ындыгла кончуг хөй эвес.

Бисти дээш кожуунпуң дарга-бошкалары сагыш-човап, кандыг чурттан турарывысты айтырып кээш турарынга өөрүвес арга чок. Кырганнар дээрге кырганнар-ла болгай. Кижи бүрүзү үези кээрге, назылап кырыыр. Мында чурттан турар улус барык шупту диш чок бис. Ынчангаш диш кылыр эмчилерден ажылдап турар. Эң берге, нарын айтырыг — кызыгаар айтырыы болгаш мал оорлары-биле демисел. Үстүнде удуртукчуларның чаа бодалдарын амыдыралга боттандырарынга Чазактың деткимчези эргежок чугула дээрзин демдеглеп каайн. Оларның тургузуп, кылып турар программазы ниити Тываның хөгжүлдезинге улуг идиглиг болуру чугаажок. Бистер чүгле Абакан хоорай дамчыштыр аргыжар болгай бис. А Мөңгүн-Тайга — Алтай таварыштыр аргыжар улуг орукту чүге кылып болбазыл? Ол орук база чаа үүүлду, сайзыралды сөглеп чыдар. Чаа үүүлдерни деткинр, боттандырар, сайзырадыр. Кожуунуң чагырга даргазын болгаш Президентиниң төлээзин өске черден соңгуп, томүйлап алганы ужурлуг. Күрүне чергелиг албан чери, организация, коллективтерге, ажыл-агыйларга дөргүл-төрел, эш-өөр, таныш-көрүш тыртыжып ажылдаар чоруктан ынчан уштунар. Бисти чер алыспас чүвенин бир чылдагааны ында. Специалистерни ажыл-агыйларга шын тургузары— удуртукчу кижиниң кол кичээнгейге алыр үүүлү. Ынчангаш кадр айтырыын уттуп болбас. Бо-ла бүгү үүүлдерниң идеязын мөңгүн-тайгажылар идип үндүрүп турар. Ынчангаш чаа даргаларны шын шилип, соңгуп алганы 'өскелерге үлегер чижек болуру чугаажок. Бо хүннерде Россияның Чазаанда саймааргай байдал турда, бистиң бичии республика иштинге ооң салдары аар болуп, уржуктарны чедирип турарын шын билзе чогуур. Мугур-Аксы — Кызыл-Хаа суурларның аразында аргыжары парын-берге болганы-биле бистиң чораанывыс даргалар машиназынга дыка-ла хөй кижилер келген бис. Мугур-Аксы суурнуң эмнелге ажылдакчызы Мая Алдын-ооллуң өөрүп четтирген сөзү-биле доозуп каайн:

— Мынча чылдар иштинде кожуунга чурттап, ажылдап келгеш, бир дугаар улуг даргалар машиназынга олурып, кудалап чөрдүм. Бөдүүн кижи анаа-ла бажыңга олурып алгаш бодаарга, даргалар анаа-ла чоруп турар ышкаш. Херек кырында силерниң-биле ийи хүн чорааш, бо даргаларывыстың чончузун, чугааккырын, сеткилиниң бичиизин ылап-ла бүзүреп көрдүм. Дыка-ла хөй үүүлдерни билип, ажылхерээм-даа бүдүрүп алдым. Езулуг чончу даргалар бисте ажылдап келген-дир. Чон караа шолбан.

Лидия ИРГИТ.

ХЕМЧЭЭЛ ЧОК ХЫРЫН, КЭЭРГЕЛ ЧОК СЕТКИЛ

Тес-Хемден ырак эвесте Эрзин кожуунуң хамаарылгазында турар, дузун ажыглап, дүза-кежиин чонга, малга көргүзүп турар Дус-Хөлге чораанымдан мындыг чүүлдү бижиринче сеткилбодалым семей берген.

Өле баштыг өгбелер чугаалажыр: шаг-шаанда, олар бичии турда, дуруяалар, аңгырлар, өдүрүктер, өске-даа куштар Дус-Хөлдүң кырын туман-биле дөмей дуглаптар турган. Оларның көвейн ол хире турган. Оларның каш янзы хөөннери хөгжүм аллгазы, оркестр ойнаткаңы-биле дөмей. Харын-даа тааланчыг, девиденчиг, чоргааранчыг. Чоргааранчыг хөөн ол үениң кижилериниң сеткил-сагыжын сергедиптери чугаажок. Чүге дизе, ол хире бай-байлак черниң ээзинге чоргааранчыг болбайн канчаар!

Чоннуң ыры чоллуң сөзү
Чоргааралдың ыдык ыры!
Ындыг черге чурттаан улус
Ыдыкшылдыг болбайн
канчаар!
Дуруяа, аңгыр Дус-ла Хөлге
Турум чурттап чайлаар
турган.

Ам бо хүнде олар ховар Аскан, тенээн — ийи-чаңгыс! Бо чылдың май айның ортан үезинде Дус-Хөлге чорааш чүгле үш аңгырны көрдүм. Үш аңгыр! Дөрт болур ужурлуг. Ужурлуг-даа эвес — албан, бирээзи чок. Чүге дизе, аңгырлар, дуруяалар албан эжеш чоруур чаптанчыг, чараш куштар. Эжеш эр, кыс ийи аңгырларның азы дуруяаларның кайы бирээзин боолап каар болза, ол куш бүгү назынында чааскаан «бот» бооп артар. Эдеришкен эжинге ол хире шынчы. Чамдык чаяаттынган чаңгыс чүрээн чара салгаш, ийи кылдыр хуулдуруп хуваай бээр кижилерден каш катап дээре.

Бодавыже ол аңгырларның бирээзин ажырымчы, төтчеглекчи адып, боолап каан. Херечи бооп көрбезе-даа, аашкынып болур. Ол төтчеглекчи ол куштуң эъдин, «изиг ханны» кодаады тоткуже колданып чип оргаш, үстүнде чоннуң угаадының бодаан ирги бе? Амыдыран чурттаан, алган эжи (кадайы) караанга көстүп келбээн ирги бе?! Азы чидиг кескенин, чилби чигенин билбээн боор ийин. Бодун бодаарларга борбак баш бары, чогу ылгал чок.

Олардан өске Дус-Хөлдүң кара шаар дег, хөлдүң кырын дуглаптар куштары кайыл?! Билдингир, төтчеглекчиленич боозунуң огундан барганнар. Ол хүн Дус-Хөлдүң бетин талазынга дыштанын олурувуста, Тес-Хемниң белеткел конторазының директору Сергей Намзырай хараадалбиле чугаалады:—Дус-Хөлдүң дөө хүн үнер талазында, кызыл эриктерни көрүп тур силер бе? Бичиимде ачам-биле бо хавактардан харан кээривиске, ол эриктер баарында кодан «хойлар» тур. Ачамга чугаалаарымга, сергек сеткилбиле сеткилин ажытты: «Ол болза, оглум, черниң черлик аңнары чээреннер-дир. Оларны кампап, кадагалап көөрү чугула. Ам-даа өссүннеп, сран-таңдының чараш аңнары оюн оя, чирин чире чурттап чорааннар!» — дээш таалап көрүп, таакылай берди.

Ынчангы кодан-коданы-биле шуужуп турган чээреннер ам шуут чок. Чээрен челгеш хүннүң четпес, челээш тыртканы ховулар-ла чиргилчиннеп чыдар боордан башка, ам ол ховулардан аскан, тенээн «өскүс» чээрен көзүлбестээн, аът-шары берейн деп көгүтседаа көрбес сен!

Чычааннар көвүдээн, шыгаар боолар элбээн шагдан бээр, чээреннерни чедир сүрүп турган, машина-машинаазыбиле чүдүргеш аппарып турганын амгы салгалдарга, ак баштыглар чугаалап орду. Ол Салчак Тока дарганың үеэзидир. Дус-Хөл девискээринде сөөлгү өскүс-чавыс арткан чээренни Луду Даяй сыдыннап алгаш, аалыга келгенин, соян чоннар чугаалажык. Ол ынчан оон олчаргаа эвес, үнү чок кижи чаптап, чараш сыңгаш аал мәлы кылдыр өстүрүп алыр дээн бодалы бооп чадавас.

Дус-Хөлдүң кадар оттуг хавактарын эжелей чурттаан тарбаганнар кайыл?! Омаахон! Оларны ончалап, дилээлдаа херээ чок. Карактарга көзүлбес, кулактарга дыңналбастаан. База-ла төтчеглекчиленнің холундан төнүп кадган. Хырны тотса-даа, караа тотпас чамдык алдарлыг дээн «аңчыларывыстың» үүле-ижи, үндүрген күжүнден барганнары ол-дур. Хемчээл чок хырын, кээргээр сеткил чогу ол эвес деппе!

Читкен аннар, куштар чигсе-даа, амгы салгалга артар кылдыр оларның дуюун тургузуп, оларны Дус-Хөл девискээринче эккеп салгаш, хайгааралга алырын Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннарның экология, бойдус камгалал комитеттериниң даргаларына адрестексээн мен. Ам ачыдузалыг, авырал-кежиктиг Дус-Хөлдүң бодунуң дугайында хараадалдың каш сөзүн соннексээн мен.

Дус-Хөл чүгле бо хүнде амылыг арткан-дыр. Хөөкүй ол соглуп, чидеринге четкендир. Кээргенчиин канчаар, «амы-тыным алыдар!»—деп адгырар дылы чок болганындан, сири-кавы тын оочулап чыдар болчук. Хавак баарында кызыл эриктерге чедип турган Дус-Хөлдүң терец суу ам «чеди-хөл эвес, чеден хөлчүк болуп, тус-туста чарлы берген, дүвү көстүп чыдар-дыр. Ону соолдурбайн камгалап алырының аргазы чүл?

Эрзин кожуунуң дус уштур бригадазы ында ажылдан чонга ачызын чедирип, күрүнеге акшаландырыышкынны болдурун турары эки-дир. Ынчалза-даа Тес-Хем кожуунуң дусчулары кээрге, оларны «кудуруунга куу тос баглаш» сывырыптар эргелиглер. Чүге дизе, арты-иштинде Тес-Хемниң «Чодураа» созхозунуң кыштаглары турар. Дус-Хөл Эрзин кожуунуң хөлү болуп турары элдеп! Шынында, 1960 чылдар үезинде, Тес-Хемниң дус ажыл-агылыг бригадазы бажыңнарлыг, харын-даа аъш-чем садыг-ацаа турду. Ооң садыгжызы Оюн Бадыргы турган. Ам 1989 чылдан бээр чүгле Эрзин кожуунуң хөлү деп картачурукту, Эрзиниң бойдус камгалал комитединиң даргазы турган (ам бистиң аравыста чок) Сергей Чыргал көргүстү. Маргыш-даа чок. Дус кижилерге-даа, малга-даа аажок херек болганда, эп-найыралдыг, кожа чыдар ийи кожууннуң чагырыкчылары дугурушкаш, Дус-Хөлдү ийи чарып, үлежип болбас бе?!

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожуун.

САГЫШ-БИЛЕ ААРЫЫР, СҮЗҮК-БИЛЕ СЕГИИР.

(Үлегер домак).

АРЖААН ДУГАЙЫНДА БОДАЛДАРЫМ

Кижи — бойдустуң төлү. Бис оон чүгле аъш-чем эвес, кадыкшылывыс экижидер эм-таңны база ап турар бис. Бойдус-биле эки өңнүктежип, ону хандыр шинчилел, өөренип көөр болзувусса, оон харын-даа назынывыс узадыптар чүвени тып аптарывыс ылап шын. Ынчан 150—200 харны кижи чурттап эртип турар апаар. Ол эм үүл та дириг бойдуста, та өлүг бойдуста. Бойдусче чаа-ла кичээнгей салып эгелээн болганывыста бойдусту канчан камгалап аарыл, ону канчап бүдүн-бүрүн тургузарыл деп айтырыгны кодүрүп эгелээн болганывыста, бойдустуң хуулгаазын үүлдерин ам-даа ажыдып, ону ажыглап эгелээривис — мурнувуста.

Бойдуста бир кол чүве — аржаан. Аржаанның кижиге тергиин ажыктыын шаг-төөгүден эки билир бис. Бисти мурнап сайзырай берген чурттар аржааннарын (минеральные воды) сайзырадып алган, оларындан чүгле кадыкшылды эвес, акша-төгерикти база киирип ап турар. Оларның чамдык курорттары харын-даа делегей чергелиг бооп турар. Доллардан эгелээш, өске-даа даштыкы акшаларны (валюталарны) «шоодайлап» ап турарлар. Кадыкшылды чедип ап деп чүве анаа бир чүве эвес болдур ийин. Ылаңгыя амгы үеде, бойдустан өршээл, халас кежик манап, аксывыс ажып алгаш олурарывыска, акша-төгерик чок деп эленейнин кылаштажып турарывыска чүү-даа бүтпес.

Ам өске иниттилел системазынче кирип, шилчилге үезинде келген бис. Өөренирки кижи болза, шилчириниң ишылгалдаларын дужаап турар үезин-дир. Боостааже чем безин ашпас, үйгу чыдын чок берге үезин-дир. Кырызын шимчедирге — хырны тодар, бажын ажылдырга — байыыр үе келгени бо. Акшаны канчан «чогаадып кылып» алырыл? Аржааннарывысты сайзырадыр болзувусса, карманывысче хөй-ле акша кирип болур. Бистиң чараш бойдузувус аржааннарывыс хамаанчок, Тыва дел чурт бар деп үвени билбес кижилер, чурттар безин эндерик. Эндерик эвес, а колдуу билбес. Ол хамаанчок Саянны ажа бээрге-ле Тываны шуут билбес боор чорду. Ынчангаш Тываның янзы-бүрү эм шынарлыг хөй аржааннары делегей деңнели-биле алырга, бустунмаан «үүже» болуп турар. Бо «үүжени» таптыг бузар болза, оон чүгле кадыкшылды эвес, а акшаны база ажылдап аар бис деп чүве билдингир.

Моны ам-даа чедир бодавайн турар бис.

Тывада чүгле үш курорт-санаторий бар. Оода боларны безин чедир чаңлавайн турар бис Тывалар бо дугайын эки билир-ле болгай. Өске черлерже, өске кижилерже дээрим ол. Тываның бо үш курорттан өске хөй аржааннары «черлик» хевирде. Шажын-чүдүлгеде-даа, эртемде-даа аржаан дугайында хөй-чок улуг үнелелди берип турар. Тываның суму бүрүзүнде аржаан бар диве улуг-ла хөөредиг болбас.

Ынчалза-даа бо аржааннарывыс кичээнгейнин төвүнче шоолуг-ла кирбейн турар. Чоокта чаа хөлчок халаглыг байдалга, чидиг демиселдиң түүнели-биле хөй акша-төгерикти, нервини, үешакты үндүрүп турган, кожуун, суму чагыргаларының даргаларын сонгуп алган болгай бис. Бойдузувустуң кайгамчыктыг байлактарының бирээзи аржааннарывысты камгалап, сайзырадып, шын, ажыктыг кылдыр ажыглаарының дугайында айтырыгны чаа сонгуткан чагырга даргаларынга салыр апаар бис. Чаа үеде чаазы-биле, чогаадыкчы езу-биле сумележип турган ажылдаар апаар. Бодум хуумда дараазында бодалдарым илереттим:

— аржаанның девискээри арыг-силиг, сагылга-чүрумнуг болза, келген кижилерге эмненин, дыштанын аарынга таарымчалыг. Кижиниң сагыш-сеткили артында сергек болур. Аржаанны кижиниң организми улуг күзел-биле хүлээп алыр;

— аржаанга кирип келген кижи азы бөлүк кижилер чаңгыс-даа хонар болза, хөй-даа хонар болза, бодун тодарадып турар документилиг болур ужурлуг. Бөлүк кижилер болза, удуртукчулуг болуру чугула;

— аржаанга кирип келген чамдык кижилер арага эккээр. Оозун аржаан бажынга барып ижер. Оон аржаанчыларга дыш бербейн, алгыржып, шуугап, музыка ойнадып тура хонар. Моны шуут болдурбас. Аржаан дээрге арагачылар, оорлар, тояанчылар чыглыр чер эвестир. Аржаанга кирип келгеш, аъш-чемиинден эгелээш, икихеп, акша-төгерингге чедир оорлаткан кижилер база тургулаар;

— аржаанның чурум-сагылга дүрүмүн, хүн чурумун, канчаар эмненириниң дугайында болгаш өске-даа саавырларны бижээш азар;

— аржаан төлевирлиг болуру чугула. Оон башка аржаанны сайзырадын алыры берге. Маңаа кым-даа удурланмас ужурлуг. Төлеп шыдавас кижи турбас ужурлуг: кижиниң сумузу, колхоз-совхозу, арат-тараачын ажылагыны, дөргүл-төрели чок бе?;

— аржаанның үнүп чыдар бажын камгалаар, ынаар кижилер, мал-маган, машинатехника чагдатпас ужурлуг. Оон ыяш кеспес, дириг ыяштарга чүү-даа аспас;

— аржаанга эмчи, милиция, чагырга чери хайгааралды чоргузуп турары чугула. Бо ажылды чагырга чери канчаар организастаарын бодап көөр-ле боор;

— аржаанның амыдыралын углап-баштаары-биле аржаанчылардан 3 азы 5 кижи составтыр аржаан чөвүлелин тургузар. Бо кижилериң хүүсаазы төөнүп, чаңар дей бергенде оларның орнунга чаа кижилерни сонгуур. Аржаан чөвүлелиниң кежигүнери аржаанга халас кирер. Тус черниң чагырга чери аржаан чөвүлели-биле үргүлчүнүң харылзаазын туткан турар.

Чайгы үе кижиниң кадыын экижидип алырының сезону. Бо берге үеде кижиниң организминге тааржыр-таарышпас эм салып ап чадап, ону сүрүп, хилинчектелип турбайн, төрээн бойдузунуң аржааннарынга кирип аарга эки-ле. Аржаанга барып чедип аары, оон дедир чаныр кээри лыка берге. Машинатехника тывылбас.

Хүндүлүг, чагырга даргалары сонгукчуларынга аржаанга четкен, дедир келиринге дузалажыптар боор деп бодаар-дыр мен. Ийилепчаңгыстап турбайн, бир сумунуң улузу болза, демнежип алгаш, массалыы-биле бир хүн чедиржип алгаш, оон бир хүн дедир эккелдирип аар болза эки-дир. Хөөкүй аарыг-аржык кижилер аржааннап аар дээш, дыка түрээр боор чүве. Кандыг-даа ажыл-херектерге демнежип, сүмележип, катчып чоруулуңар.

Уван-оол МОНГУШ.
Таңды кожуун.

ТЫВА КИЖИ БОЙДУСКА ЫНАК

Тывалар боттарының бурунгу черинге, бойдузунга кандыг хамаарылгалыг улус чүвел дээрзин билип алырда, кандыг-бир өөредилге азы эртем номнарын ажып, олардан кандыг-бир чүве дилээн херээ чок. Бир тыва кижиден айтырар болзуңарза, ол силерге четчири-биле харыылап бээр. Тывалар бойдусту кижилерден аңгы кандыг-бир өске делегей кылдыр кажан-даа санавайн чорааннар. Ынчангаш чаа төрүттүнген ылым чаш уруг бойдус-биле хинн тудуп, ооң-биле кады өзүп чурттаар кылдыр санаарлар, ынчангаш чаа төрүттүнген чаш төлүн колдуу-ла бойдустуң үнүштери, дириг амытаннары болгаш куштары-биле атташ кылдыр адап алырлар. Чижээ: Сайлык, Чодураа, Чечек, Чойгана, Артыш, Аржаана, Эзир-оол... кончуг ыраажы кыстарны дуруяаларга, хамнаарактарга дөмейлеп магадаарлар, хая-дашты тура соп кээр кончуг мөге эрлерни ыйгыга, арзылаңга дөмейлээр, куш дег түгүрүк аттарны эзирге, хартыгага дөмейлээр. Тыва кижи чүгле бойдуска, ооң төлү болуп эвес, а бойдус-биле дөмей болуп чурттап чоруур. Кончуг эштир кижилерни өдүрүктер дег дижирлер.

Чижелээрге, аңгырны, дуруяаны өлүрер туржук, оларны союзуп-даа болбазын тывалар ырга безин ырлажып чорааннар: Тулаа-шыктың ыраажызы дуруяа кушту хоюспаңар, турган боттуң изиг-чүрээ дунда карам аттынмаңар. Алаак-шыктың ыраажызы аңгыр кушту хоюспаңар, ал-ла боттуң изиг-чүрээ анай-карам аттынмаңар.

Бойдус камгалалының яамызы бойдус дугайында ең эки чогаалдар дээш конкурс чарлаан деп дыннаан мен. Мен ооң жюризинге олурган болзумза, чүгле бо ийи строфа шүлүк дээш, ооң авторунга дээдн шаңналды тыпсыр ийик мен.

Бойдус камгалалын күштелдирип, ылаңгыя Чаа чыл таварыштыр хөй-ле чаш шивилер кезер чорукту шуут бажы-биле хоруур дугайында Тываның бүгү херээжен чогаалчыларынга «Эне сөзүн» дамчыштыр кыйгырыг-даа үндүрүп турдум, бүгү школачыларга болгаш оларның башкыларынга-даа кыйгырыг үндүрүп турдум. Кымдаа мени детквээн. Чүгле Каа-Хем суурнуң чурттакчызы таныязым эш Андрей Семенович Шумов дузалаткан. А чаңгыс-даа тыва кижи «Хөк» дивээн. Мени мегелеп тур деп сезинзинерзе, чогаалчылар Артык Хөм-Оттуковна Ховалыгдан, Чооду Күнзекович Кара-Күскеден айтырып болур силер. Кады парлап турган бис.

Тыва чоннуң чаңчылында Шагаа, Чаа чыл таварыштыр хөй чаш шивилер туржук, чаңгыс будук-даа сын болбас чораан. Кончуг өттүнчек тывалар европейжилерни өттүнүп, чараш бойдузувусту кыргын эгелээнивис ол-дур. Бажывыста дириг мээ чок, далган мээлиг пушкинчи ламалар дег улус-тур бис ийин. Ооң-биле кады хоорай, суурлар чаагайжыдар дээш чазын, күзүн арга-арыгдан хөй-ле ыяштар база чадаңнар туруп эккелгеш, оларны бакка ажаап кадыргаш, күзүн одап алыр чоруктар база бар.

Бир чылын бойдус камгалаар улус бис дээш, күзүн чанар куштарны хуусаа чок өлүрер чарлык үндүргеннер. Орук уг-шиин билир улуг куштар шуту өлүрткен, а бичиилери орук ара азыптүреп өлгеннер деп дыңнаан мен.

Чайын Саян артындан хамык аржаанчылар чанган куш дег сөктүп-ле кээрлер. Оларның мурнунга чүгле быжыг чурумну тургузар херек. Бүрүнгү чылын олардан айтырып турган мен:

— Силерниң Красноярск девискээринде аржааннар эвээш бе, чүге Тываже-ле хөй аржааннап кээп турар силер? — деп.

— Эвээш боор бе, кончуг хөй, а аңаа кирип алыры кончуг берге. Чурум шыгыы. Майгын турар черни каш хонар сен, ооң саны-биле садып ал, Уур-Сайыр ышкаш черлерге ыяшты, сугну садып алыр сен. Майгын чанының ногаан сигенин саза бассыңза, улуг торгаал. Төлевезе бе, шагдаа күжү-биле дораан сывырыптар. Ажылдан турар черинден торгаалды домей төледир — дидирлер.

1980 чылдың март 27-де үнген 71 дугаарлыг «Шын» солундан Тыва АССР-ниң Бойдус камгалалыпың комитеди тургустунган деп номчаан кижи мен. Оон бээр 10 хире чылдар шуужуп эрте берди. Кылган ажылдары база хөй-ле боор.

Мен бодаарымга, бойдус камгалаар кижилер Кызылга 4 ханалыг бажыңга ыяк тырттыыштанып алгаш олурбайн, бойдус аразынга чорза эки. Чаңгыс машиналыг үш кижи болза, Таңдының колкол черлерин камгалап аптар. Кызылдан даң бажында үнгеш, Чагытайга бир хайгааракчы чыдып каар, Хадыг-Хөл ынчаар ийигги кижи чыдып каар, үшкү кижи чоннуң дусчулары кээрге, оларны «кудуруунга куу тос баглаш» сывырыптар эргелиглер. Чүге дизе, арты-иштинде Тес-Хемниң «Чодураа» созхозунуң кыштаглары турар. Дус-Хөл Эрзин кожуунуң хөлү болуп турары элдеп! Шынында, 1960 чылдар үезинде, Тес-Хемниң дус ажыл-агылыг бригадазы бажыңнарлыг, харын-даа аъш-чем садыг-аңаа турду. Ооң садыгжызы Оюн Бадыргы турган. Ам 1989 чылдан бээр чүгле Эрзин кожуунуң хөлү деп картачурукту, Эрзиниң бойдус камгалал комитединиң даргазы турган (ам бистиң аравыста чок) Сергей Чыргал көргүстү. Маргыш-даа чок. Дус кижилерге-даа, малга-даа аажок херек болганда, эп-найыралдыг, кожа чыдар ийи кожууннуң чагырыкчылары дугурушкаш, Дус-Хөлдү ийи чарып, үлежип болбас бе?!

Өөлет ЧИҢМИТ.
Тес-Хем кожуун.

КАДЫКШЫЛГА ХОРАЛЫГ

Эрткен өөредилге чылында Терлиг-Хая ортумак школазынга. аныяк туристерниң экологтуг болгүмүн ажыдын алгаш, ажылдан кыштадым. Бөлгүмнүң сорулгазы: долгандыр турар хүрээлелиг хайгаарап, ону камгалап характаары. Ынчангаш туристер аян-чоруктарны күскү, кышкы, часкы үелерде кылын чоруттувус.

Терлиг-Хая суурнуң турар чери чараш, онзагай бойдус чурумалдыг, те-чуманың ораны, бедик-бедик даглаэ-биле кажааланган, кыжы чылыг хол-хавы шоолуг ажыглавас, чайы серин, төлга эдээ чер. Терлиг-Хаяга моон мурнунда чылдарда мөңгүн-суу казып тывар улуг бүдүрүлге чери турганын билир бис. Чогум завод суудан он ажыг километр черде турар. Бөлгүмнүң база бир шинчилен көөр ужурлуг ажылы, мөңгүн-суунуң кижиниң кадыынга хора чедирер салдары бар бе? Суурда бүдүрүлгеге ажылдан чораан хоочуннарның чугаазы-биле алырга, мөңгүн-суунуң хоразы улуг, он ажыг чыл ажылаан, пенсияже үне бээрин чугаалаар болдулар.

Школачы чылдарымда улуучу эмчиниң (Куулар Доржу) номун сонуурган номчааным утпаан мен. Ол номда мөңгүн-суунга хорананган аарыг кижиниң нерви системазы коңкааш, угааны баксырап, карак-кулаанга үен-даан чүвелер көстүп, бир-ле черде, хем кежир кижи кый деп турганын бижээн... Терлиг-Хаяның мөңгүн-суу бүдүрүп ап турган завод чанында ханы оңгар (карьер) бар. Ооң ханызы он метрге чыттыс, шолу 200 ажыг кв/м. Руды, мөңгүн-суун оон уштуп ап турган. Завод бир-ийи хонук ажылдаваан-на болгай, мөңгүн-суун хөй чылдар иштинде казып келген.

Ажык каапкан мөңгүн-суулуг ол оңгарны, Кызыл суулуг Баян-Кол хемниң суу-биле долдунган. улуг хөл болу берген чалгып чыдар. Чайның изинде мөңгүн-суу домей-ле бусталып үнер. Мында бир коргунчуг чүве, хемниң суу карьерже киргеш, оон үндүр агып чыдары. Өршөө, хайыракап! Хемниң суу арыг ирги бе?

Шагдан бээр-чоннуң ажылдап келгени арыг-кылаң суун кортпайн канчан ижериг, хора чок, арыг деп кым биске бүзүрелди бээрил? Диштеривис чүге курзук-курзугул? Ол ханы оңгарда балык-байлаң чыглы берген. Сыырткыыш-биле ушта шелдинген чамдык балыктарның хевир дүрүзү оскерли (характары хаваанда чаңгыс, аксы бир ийинде, чакпалары турар чаринде) берген болгулаар-дыр.

Хемниң унунда чурттакчысуурлар Терлиг-Хая, Баян-Кол, арат ажыл-агылыг хуу кижилер чурттап турарлар.

Терлиг-Хая суурда чаңгыс-ла борбак кудук бар. Чырыгзындан—59 кижи. Тыныш аарындан—448 кижи. 1997 чылда 14 харлыг уруглардан: тиреотоксикозтуг зоб—48, нерви системазы аарыг — 60, тыныш органы 374 кижи аарыг. Бо шупту өөреникчилер ышкажыл. Саны эвээш аарыгларны киирбедим. Улуг кижилериң янзы-бүрү аарыглары, уруглардан көвей чорду. Ам боттарыңар деңнеп көрүңерем, чылдан чылче уруглардың аарыыр чоруу эвээжевейн, харын-даа өзүп турар ышкажыл, коргунчуун!

Амдан эгелеп хемчээн албас болзувусса, келир үениң кадык-шыырак салгалын камгалап, арттырып алыр аргавыс бар бе? Аарыглардың өөскүн үнүп турар дөзү кайыл? Мөңгүн-суунуң салдары бе? Школаларда хөй уруглар аарыг-аржык турда, ТР-ниң Нинти болгаш профессионал өөредилге яамызының харыысалгалыг ажылдакчылары сонуургавайн олурун турары элдептиг?

Бо талазы-биле дорт хамаарылгалыг Кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга яамызы, Долгандыр хүрээлелди камгалаар талазыбиле күрүне комитеди кажан хөделип сагыш салып эгелээрил?

Александр ООРЖАК.
Терлиг-Хая школазы, башкы.

ЭРТИНЕНИ ЧАЛАП, ЧЕТТИРЗЕ?

Төрел бөлүк сооннарның бурунгу чурту Хаан-Көгей сынында делегейде онзагай эртинелиг чер — Төрүүр-Даштың дугаинда хөрөөм өйүп, хөй чылдарда мени дүвүредип келген бо чугааны саксы-даа бол чонумга таныштырар бодаан ийик мен.

Делегейде бүгү дириг амытан, ооң иштинде кижилер өзүп-көвүдеп турарынга кым өөрүвезин. Бо удаада бистиң чугаавыс анаа-ла төрүп турар даш дугайында болур. Анаа-ла даш аан! Хаан-Көгей сынының Дөргүн дээр хеминиң унунда кара-хүрең өңнүг, 8-9 метр бедик, хой дүгүнден кылган олбук хевирлиг калбак даш бар, ооң кырында кыдат улустуң кылганы 10—12 литр ишкир, бора өңнүг даштан кылган пашты салган. Ук даштың Тываже көрүнген арын талазында кудус хемчээлдиг, бичии үттерлиг даштың кырында чаш төлдүг дириг амытаннарның истери эндерик: кызыл-даван кылаштаан не кижиниң, бызаалыг инектин, бодаганныг тевениң, хураганныг хойнуң, кулуннуг бениң, бызаалыг мыйгактың, эзириктиг эликтиң болгаш өске-даа дириг амытаннарның истерин оон көрүп болур бис.

Төрүүр-Даштың бичии үтеринден ак, кара, көк, ногаан, сарыг, кызыл өңнерлиг борбак даштар төрүттүнүп үнгеш, адаанда боду бүткен пашче долуп кирип турар. Ам бодап көрүңдеаан, кижилер кандыг-биз үеде ындыг өңнерлиг ийи-ийи дашты чалап алган дижик. Шакла ындыг өңнерлиг даштар пашты долуп, туружун ээлей бээр. Өгбелериң ук черин Төрүүр-Даш деп адап кааны таварылга эвес ышкажыл. Адынга безин дүгжүп турар аан.

ТАР үезинде Тывага хамааржып турган Төрүүр-Даш амгы үеде МАР-ның девискээри апарган. Шаанда Төрүүр-Дашка чурттап турган тыва бичии уруглар ховаганнар сүрүп ойнап тургаш аза берген чүве-дир. Үнүш-дүжүттүң, суг-суггаттың, чараш бойдустың тоолчургу чүрумалынга аймаараан уруглардың бирээзи — Белмаа аксынга пактап чораан көк дажын боостааазынче ажырыпкан чүве-дир.

Уругнуң ада-иезин, кожалары оны дыңнааш аажок көртканнар. Ижинде даштың тып адыыы-биле Белмааның албанын үш хонук манап, хынаан-даа. Дөрт хонуп чораан. Бай-Хөл хүрээзинден лама башкы чалап көргүзерге ол мынча дээн: «Уруунар ам ажырбас, эртине болур эм даш уругнуң иштинге эзилгеп, мага-бодунче сиңип төрай берген-дир, моон соңгаар уруунарны Төрүүр-Даш чоогунче чоргуспаңар».

4—5 чыл эрткенде аймак сооннарның чурту — Хаан-Көгейге, Ак-кара-Сугга, Буга-Чалаага, Күш-Дашка, Төре-Хөлге, Божалыгга, Шара-Нуурга ижин-шойүндүнүң халдавырлыг аарыы өөскээн. Кижилер бөлүк-биле өлүп, хораан. Чаңгыс-Хадыңга чурттап турган Белмааның ада-иези, эш-ооруу база өлгүлээн. Тос харлыг Белмаа өөрүн, улуг кижилерни арай боорда таныш, «оттуруп» чадап чорда теве четкен, назын ортузу четкен хөрөөжен кижи чедип келгеш тевезин мундуруп алгаш Тес хемниң унунга чедирип келген. Белмаа аңаа келгеш, аксынга чиир чемниг, малмаганныг чурттап, 96 харлыында «бурганнаан». Эрзин, Тес чону ону эки билир.

Кижилер арагага хандыы, кара-таакпы тыртып, озалбачыттан өлүп-хоравас ужурлуг. Амгы статистика езугаар Россияда эр кижилер 55, а хөрөөжен чон 63 хар чедир чурттап турары дээрге-ле онзагай көргүзүг эвес-тир. Ынчангаш Хаан-Көгейниң Төрүүр-Даштa эртине-бай-лакты төрээн тыва чонумга сөңнээр төре-үе келгенин демдеглээр бодай-дыр мен. Ук эртинени чалап ишкен кижилер бойдустуң чаяап кааны назын хемчээлинге чедир чурттаар апаарынга кым-даа бүзүрээр.

База бир чижек. Бай кижиниң чаңгыс уруу ынак эжи-биле өг-бүле туткаш тос чыл иштинде божуваан чүведир. Лама башкының сүмезин езугаар Төрүүр-Дашка чедип бергеш эртине дашты чалап ишкен соонда дун оглун чиик чаагай божаан, оон улаштыр ийистеп божааш, 20 ажыг ажы-төлдүг, каң-кадык чурттап келген. Оон уруг-дарыы Нарын, Качык, Сайгал сумуларында бо хүннерде чурттап, чонунга ачы-буянын чедирип чоруурлар.

Моол, бурят, калмык, кыргыс чоннар Төрүүр-Даштың эртинезин чонунга чедирип, чаңгыс эртине дашты 150 кижиге чедиштирип турары өөрүнчүг. Ынчангаш Төрүүр-Даштың эртинезин тыва чонумга чедиштирип, ачы-буян көргүзер ужурлуг мен.

Бо дугайын Эрзин кожуун чагыргазынга, ТР-ниң Дээди Хуралының (Парламентизиниң) чамдык депутаттарынга чугаалап, таныштырып чөгелим төндү. Тыва чоннун, чечек дег салбактар — аныяк өскеннің хей черге өлүп-хораарын кым күзээр боор. Торлаа төрүүр, ынчалза-даа ооң чуургазын кымдаа көрбээң эвеспе, а бо эртине эм дашты Тывага чалап, чонга ачы-буян көргүзери — аас-кежин.

Төрүүр-Даштың эртинезин чалап алыры-биле ынаар баарынга хөй эвес материалдыг дузаламчы негеттинер.

Константин ХАНГАЙ.
Эрзин кожуун.

ӨРТТЕНГЕН УЛУГ-КЫР СЫНЫ

Майыктыг-Хөл талазының ол делгем девискээринде хөй-ле сыннар, даглар бар. Оларның аразында Улуг-Кыр сынын онзагай деп санаар чордум. Узун дурту чеди-сес километр хире, элээн бедик бо сын кайы ырактан көгере берген, таңныыл дег, чоргаар хараныг орар. Чанындан барып көөрге, ол бо кыдыы дөжектелиг батса батса, кожазында өске дагларга каттыжа берген. Куду чүткээн өзеннер сомазы кара-көк көстүр, пош, хады ыяш колдаан күдүрээзи сын элээнден-не билдине бээр. Диинчи кижи болза «мындыг эптиг чаагай черниң ораны болбайн» деп магадап көөр. Хонган аңчылар одаа ол ынчаар эндерик чораан.

Мен он дөрт чыл мурнунда аңаа баштай диинеп баргаш, сын иштиниң, кижи сагыжында дег, хостуг таптының кайгаар-дыр мен. Ында-хаал көстүр чоон-чоон пөштерлиг, хөй кезиинде ортумак пөштер колдаан, эвээш шыргайларлыг, балдырганын калбартыр чыдыпкан чыдар узун-узун күдүрээлер, ынаарла, өзеннер өрү шөйлүп үнгүлээни ырактан көскүлеп чыдар. Чамдык өзеннер бажын артыш, чойган ээлепкен, шала кудуллуг шаанак, өвээнчи, чыдыныңмагалынчүү дээрил! Күдүрээлерлиг ыяштар аразында маңнап чораан, азы ыяшче үнүп дүжүп чыткан диинчи ырактанна көрүп каар сен. Ынчаарга кодан, кара-куш оон-даа көскү. Төөгүден бээр улус мактаар: диинчи дээрге сылдырт, куш аймаа дээрге далдырт сын. Сыын, буур аңы та чеже олар, адыг-хайыр-каны та чеже ижээн? Элээн болгаш-ла чиңгежек шапкын карە суглар таваржыр, чылдың хөй кезиинде адаанче хоогайнып бадып чыдар. Оларның эриинге кургаг, кадыг черге хонар-дүжерге эптиг: суу, одаар ыяжы дилег чок мырай чанында, иви оду, шулуну, аът оттаар өлеңи-бут адаанда.

Арга-сынга хөй катап хонуп чораан болгаш, ол Улуг-Кыр сыны ышкаш, аңчыдиинчиге, чаяап каан чүве дег, манап чыдар магалыг таарышкан черни каяа-даа көрбээн мен, дилезе-даа кайыын тыптыр. Диинээрде, кара-куш аңнаарда аңаа барып-ла турамза деп сагыш аарып, чылдың бодай бээр турган мен. Эш-өөрүмге-даа мага-хандыр мактап чораанымны бо кыраан назынымда кайыын уттур мен. «Кижи каяа-даа чоруурга черчүрту кончуг» дижир ийик чоп.

Күжүр Улуг-Кыр сыны, төрээн черимниң кайгамчык бир булунчугажы ындыг-ла ийик сен! Сеңээ хөй катап четкен, олча-тывыштыг оруум ам дуй туттура берди ышкажыл. Сөөлгү катап баргаш биеэги чаагай сынымны дөзевирлеп көргеш, аксым аазадып калган-дыр мен ийин! Сын дээрге улуг өртенгенинден шаараш сарыг чүве. Кулактарымга бүзүредим. Арты-иштинде ажааттынмас байлаан чонга үр үеде сөңнеп чораан, ам хилинчээн көрген улуг сындан канчан чем эрээр бис. Сынга өрт оон бодундан үнмээн, кожазында даглардан өөскүп четкен деп турар. Та кым деп сойлук анаа өрт кыпсыпчык ирги?

Майыктыг-Хөл ол ынчаар чоруурга эргидеги болгаш чаа өртенген даглар, сыннар, хемнер, хөлдер чаны оргулар ындерик. Өрттен артпас сен деп каргап каанзыг. Барыпбарып өлүк-диинң талазы-биле сурагжаан Кадыр-Ий, Чиңге-Даг, Чиңге-Кыр, Улуг-Эр, Чөвүрээ, Кадыр-Мээс сыннары, ол ынчаар арга-арыглар та чеже катап өрт качыгдалынга таварышкан, ажык-байлаан алыскан чүве. Бойдусче караан углавас, кулаан салбас, сагыш-сеткили өйдүкпес күш-шыдалын киирбес деп чүве ол-дур!

Час келирге, өрт-халап дугайында чугаа-соот улам дирлип, дыызып кээр-дир. Ол дээрге анаа тавында болган чугаа эвес, а кижиниң сагыш-сеткилин өрт айыылынга удур хайныктырар, черораннын кижээ бээр хайыраберимчезин кижидеп былаап алгаш баар, ол айыылдыг таварылгадан чайлаар дугайында чугаа-дыр. Оон ужуп ол сагыштан ыравас, харын кижини бойдусту камгалаары сээн херээн-дир, аңаа киргеш, улуг-хууңну киир деп албадап кээр.

Бойдус девискээр эвээшбиче-даа хемчээлдиг болза, өртенин каарга, ээ болуп барган кижиниң харыысалга чогундан үреп,

КҮЧҮТЕННЕР

Амыдыралдан чугаалар

Улустуң чугаалажыры ышкаш, чавыт эжикке сыңмас, чаваа аът үгбас кедергей улуг чаагай кижилериң чоруһуру дег, бойдуста база ындыг — өскелериндеи онзагай бүдүштүг күчүлүг үнүштер тургулаар. Чогум-на оон ужун «кижиден өске» ындыг кижилерни-даа, үнүштен өске ындыг үнүштерни-даа күчүтеннер дивестиң аргазы чок.

Кижи күчүтеннерни көрүп чоруурга, аажы-чаңы шала хаалчак, улуска ындыг-ла чыышык эвес, дөргүл-төрелиниң аразында безин белен-селен ижикпес, өг-бажы аалдардан хайыы тургулаар, колдуунда ажы-төл чок болгулаар. А күчүлүг үнүштер база әлдеп, олар арга-арыг иштинге эвес, а ажык шөлдерге, хой өөр ыяш-даштан озалааш турар ийикпе, азы шуут-ла черниң черинде, ховунуң ховузунда тың-кара чаасканн апарган тургулаар. Оларны бир-бир көөрге, чаасканзырап, чалгаарап-даа турганзыг, ынчалаа-даа кымга, чүге-даа чалынмас чоргаар овур-бүдүжү-биле кижи сеткилинге черле магаданчыг.

1. ЧАҢГЫС-ТЕРЕК

Ындыг онзагай ыяш Шеми-Аксы кавызынга амгы Шеми көвүрүүнүң адаанга Чиңге-Дөргүн деп дилиндек шыкка турган чүве. Ийе, торгу-маңнык дег дөргүнек-даа, күчүлүг Чаңгыс-Терек-даа ам чок. Оларның орнун әлеэин-довурак дуй база берген чораан. Ынчалаа-даа бот дугайты аңаа бүзүревес мен, төрөөн черимде, дөргүнек көк шыгым ортузанда саглагар Чаңгыс-Терөөм сагыжымда ам-даа хевээр.

Күжүр Чаңгыс-Теректи кандыг турбаан дээр. Оон чодур чоон унунга ийи шыырак эрниң куспаа четпес, ол хире чоон, оон шала өдилдир үшдөрт аңгы апарган адырлары өзин Хемчиктиң бир-ле бөзерек теректери-биле дөмей, а олардан тарап үнген будуктар дөргүннекке сыңмас чыгыы кылдыр чаттыла бергилээн, дуу бир-ле будук-арыг-жыгаш шинчилиг саглаң-саглаң тургулаар. А шак ол күчүтенни чемгерип чыдар күш — Шеми хем-биле тутчу берген чер алдының кара суу, дөргүнектиң өл-шык хөрзүнү, ол хөрзүнче шымнып кирген ноон-чодур дазылдар. Ол дазылдар чүгле черниң ханызында эвес, а аңаа сыңмаан чүве дег, черниң кырында мөзүр-мөзүр апаргылаан чыткылаар. Оларны бир-бир көөрге, ана кедергей улуг чаан буттары азы тоол шагның амырга-моос деп амытаныңың даван-даяа сагындырар. Чамдыкта чаъс соонда хүн караанга көөрге, харын-даа чииртим, коргунчуг — долгайдолгай, узун, чоон ол дазылдар изиг ораннарның ончәәрби метр улуг чыланнарын сагындырар. Сактырга, көстүп-херлип аар дээш черден үнгеш, черже дедир үттеп кирип-даа чыткан-зыг. Шак ол дазылдарның коптая берген хос черинге анай-хураган дөвөөлеп, кырынче үне халчып, үскүлежип, ойнап-дешкилежип турарлар. Чаңгыс-Теректің улуг, чаагайының бир херечизи — оон хөлегезинге кодан хой безин сыца бөөр, дал-дүштүң кончуг изиинде шөлөөн дөвөөлеп чыткылаар болбазыкпе.

Ооң күчү-күжүн чугаалаар болза, чаңгыс чижек. Бир чазын, маң айда, Хемчиктиң унун дургаар кедергей-даа күштүг чоткан-шуурган әрткен. Долу-харлыг шуурганга Хемчик арыының улуг-улуг кырган теректери, хадыңнары шыдашааннар, ужур-шаптырыңканнар, ушпааннарын даңза бажы дег долу-дош дамдыктап, будук-бүрүлерин уу-чаза шаап каапкан. Чүү дээр силер? Арга-арыг иштинде, барып-барып ыжык черде оон өөрү ынчаар хеглип ужуп турда, ажык шөлде камгаланыптар чаглаа чок Чаңгыс-Терек канчанмаан-даа, шуурган-чотканга эглиш дивөөн, харындаа кургаг будуктарындан адырлып алган, улам силий берген, саглаң хевээр турган.

Чаңгыс-Терек Шеми унунга ынчалдыр үр-ле чурттаан, ачылыг хеминиң аржаан суун үр-ле амзап келген. Харлыг кыжын чанагаш-чадагай калыр-даа бол, частың чылыында катап база чулук тыртының, саглаң-саглаң будук-бүрүлерин чада салывыдып, ораныың ээзи боон бодаран үнүп кээр. Ынчалза-даа Чаңгыс-Терек ушкан. Оон узун назыны элекке боолган. Төрөөн черин ээлеп турган күчүлүг үнүштүң өлүмүнге кижилер буруулуг болганнар. Олар Шеми хемниң бажында арга-ыышты кыргып-хыдыы кааптарга, авыралдыг хемниң ачылыг өл-шыгы озалааш турар Чаңгыс-Терекке четпестей берген. Кайгамчык үнүш кагып-суксап, кадып-кургап өгелээн. Амыдырал дээш ол үрле демисешкен, ынчалза-даа черниң чулуу-биле чемгертинин шыдавас апарган. Чеже боор, бир-ле күштүг хатшуурган үезинде күжүр күчүтен элезинниг черже эглип кээп дүшкен. Оон сөөлгү ховуруу «Ах, кижилериң-даа кончуун!» дээн ышкаш болган.

2. ЧАҢГЫС-ДЫТ

Чыргакының алдыы унунга калбак шыктың ортузунга, кыйы оранчоктан барааны көстүр Чаңгыс-Дыт деп кедергей улуг дыт чоокка чедир турган иинн.

Чаңгыс-Дыттың хемчээлин, хевирин кандыгыл дээр болза, Шишкинниң «Среди долины ровные» деп чуруунда делгем оргулааштың дескизинде кайгамчык чаагай дуб үнүштү сактын кээр болза, ынчан бистиң Чаңгыс-Дыдыыстың овур-дүрзүзүн ооң-биле дөмейлей көрүп болур. Чүгле харын бистиң дыдыыстың Шишкиниинден ылгалыр чүвези — Чаңгыс-Дыттың чер чада эвес, а дээр шаар бедин үнгени, ооң-биле ол чоок кавыда деңнээр чүве чок сүрлүг чаагай кылдыр көстүр. Ону ынчаңгаш кайыын-даа: черниң чавызындан, дагның бедиинден, ховунуң ховузундан-даа көөрге, чаңгыс бодула саглаң аргажыгаш дег апарган чоргаар-шөлөөн турар.

Чаңгыс-Дыттың база бир онзагайы — ооң мырыңай хем эриинден үнгени. А ол дээрге амыр эвес үүле. Чүге дээрге Чыргакы таңга-сыңнардан агыр баткан хем болганда, улуг частаашкыннар соонда саваазыдан ажыр хөөрец, хайнып-мөөрен үнер. Ынчан ол унун дургаар чүнү-даа дескештиреес — уу-чаза шаап алгаш баар, хемниң эриктери өзин аңаа эннеш болбас, душкан черинден-не чара-буза чүткүдүп үне бөөр. Шак ол калчаа далайның хайымаанга чаңгыс-ла торлуш дивес чүве — Чаңгыс-Дыт. Кажан хем сыыгай бергенде көөрге, Чаңгыс-Дытты долгандыр бүдүн ортулукчугаш артын калган боор. Ол чүл дээрге, ооң күчүлүг дазылдары кедергей улуг амытанның салаа-сайгыттары дег, төрөөн черинің хөрзүнүнден так аспактанышкаш, калчаалыг халапка алдырбайн барганы ол.

Бир-ле ындыг үер-чайык үезинде Чаңгыс-Дыттың шак ол ширик ортулуунга каңчап-ла чүве ийик, хем бажындан дазыл-дазылы-биле тура шаптырып баткан хадыңчыгаштар, хаактар ызыртының доктаай бергилээннер. Суг чавырлы бөөрге, оларның дазыл-дамырлары чаа хөрзүнге ижигип, ие чери-биле тудушкаш, бичии шырыш арыгжыгаш кылдыр өзүп келген. Ол-ла ногаан шыкчыгашка алдын-сарыг хүн-эдерерлер, айырың ак чечектер саглаң кылдыр үнүп келгилээннер. Хөглүг-омак ховаганнар, дүктүг-арылар ол чечектериң амданныг чигирин чыып чип, ары хүнү бадыр меннип хүнзээрлер.

Чаңгыс-Дыт ам чаасканн эвес, ооң баарында эзлигрхоңу хаакчыгаштар, хадыңчыгаштар салгын-биле чайганып каап турган-лар. Чаптанчыг, хөглүг куштар Чаңгыс-Дыттың сырый будуктарынга ырлап-хөглеп хүнзээрлер, а ооң шыргаа дазылдарының аразында, эриктериниң хозунда кызыл чакпалыг кадыгылар, өөр-өөр ак балыктар, шуружуктар эштип-салдап турулаарлар.

Ынчалза-даа шак ол чараш амыдырал үр болоаан, чаңгыс хүн дургузунда арлы берген. Бир-ле чазын, маң анның чаагаи хүнүнде, Чаңгыс-Дыттың эзреминден балыктап турган улустуң таакпызының көзүнден часкы кургаг сиген хыш үнгеш, хадыңчыгаштар хаактарның кургаг будук-оурларинге дегген соонда, чүгле сүдүрт дээн — ак-мак четпээнде чаш өзүмнериң ходугур уннары артын калгылаан. Аныыл халап ам Чаңгыс-Дыттың кырында диргелип келген — өртүү чалоыжы ооң будук чок адакы «эдээнге» кезек доктаап, кылын картын шонуп-чылган, дыңнып чадап шаг болган. Ынчалза-даа чалбыраштың бажы чуктуг төвүрээлерге чедер билек, Чаңгыс-Дыттың уну садыртқайны берген. Ак-көк дээрже аяс хүндүс дүргектелчек кара ыш дүндүүштелип үнүп, кызыл от чалбыраан кургаг агаарны чара шаап, коргунчуг сүртенчиг хооңайныр, дазырткайндыр дагжап турган. Чаңгыс-Дыттың тыны быжыгла болган, ынчалза-даа оон күштүг айыыл-халапка ол бырашпайн барган — чаагай сырый будуктарын оскунгаш, чанагашталыр калган.

Дүүн чаа-ла саглаң турган чаагай үнүштен ам өртең кара ходугур сыра арткан. Каш шагда хат-шуурган-даа, үерчайык-даа, дыңнып чадаан улуг күүтен — кайгамчык чараш Чаңгыс-Дыт сарыыл чок кижилериң кара холундан ынчаар калган.

Чап ЧҮЛДҮМ.

ЭМ-ТАҢНЫ ҮЛЭЭР

Бай-Тайга кожуун чагырга-зы Улуг назылыглар хүнүн төлептин-биле эрттиреринде планнаан. Кожуунуң сумуларынче, эң ыраккы Кара-Хөлче безин кожуун чагырга-зының төлөөлери улуг назылыларга байыр чедирип, олар-биле чугааны кылып, эвээш-биче-даа болза ачы-дузаны көргүзери-биле аъттанышкан.

Бай-Тайганың улуг назылылары — 70 хар ашкан кырганнарга бо берге үеде эм-таң дузазын көргүзер деп турар. Кадыы кошкак кырганнарга чугула херек эмнеэни халаска үлээр. Албан организациялар ол хүн боттарының хоочуннарын чалап, сактыышкын - ужуражылгаларны эрттирер. Кожуун төвүнде Николай Өлзей-оол аттыг Культура бажыңынга ол кежээ кырганнар чыглып, боттары концерт-оюнну көргүзер.

Оон аңыда кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы А. Х. Допул кырганнарга хөмүр-даш өртээниң оода чартының төлээриниң аргазын дилеп, наңысылаче дугуржулга кылып карген. Ол болдуна бээр болза, Бай-Тайганың берге байдалдыг кырганнары тоннада 354 рубль өртектиг хомүр-дашты чартык өртек-биле садыы алыр аргалыг болур.

Кадыг-кызыгаар кожуунда пенсия оске черлерде-биле дөмей болбайн турар, ынчалза-даа уругларның пособие акшазы (1997 ч. март) үнген. Эрткен чылдың апрельдиң акшазын удур-дедир сапажылганы ажыглап картофель, далган, дириг хой, эът-биле санажын, үлеп турар. Оны чүгле эң-не берге байдалдыг өг-бүлелерге үлеп турар. Оон аңыда бо хүннерде божаан пелериң мөөң акшазы болу бээр деп манап турарлар.

БИСТИҢ КОРР.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИНИ

Чеден ажыг чылдарда республиканың чонунга бараан болуп келген «Шын» солуннуң хоочун журналистеринге, техниктиг ажылдакчыларынга Улуг назылыглар хүнүн таварыштыр байыр чедирип олур бис.

Хүндүлүг хоочуннарывыс! Силериң бижип чораан очерктериңер чурумалдарыңар, репортажтарыңарны чон эки билир, а бис Силериң оруулар эдерип, чонга бараан болуп чоруурувска чоргаарланыр-дыр бис. Силериң уйгу-чыдын чок ажыл-ижиңер төөгүге артар.

Хүндүлүг хоочуннарывыс, Силерге кадыкшылды, өг-бүлелериңерге бүгү-ле эки үүлдерни, аас-кежикти күзедивис.

«ШЫН» солуннуң коллективи.

ТӨРУТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ!

Анай-кара чажындан-на чээргеннеп, далган быжыып, өшкү саан, быштак кызыы ойнап өскен дуңмам Роза Максимовна КЫРГЫС бо хүн дөртен харлаан. Ол холдуң беш салаазы дег, демниг, бел алышкының ортун угбазы, ожук дажы дег үш оолдуң авазы, Кыргыстарның оглу Анатолийниң идегелдиг эжи.

Төрел-чонуң дөр сыңмас олурар өлчейлиг бо хүнде дуңмавыска чаагай чолду, өөрүшкүнү, узун назынны йөрээдивис!

Авазы, ачазы болгаш хөй санныг кады төрээннериниң мурнундан Кызылда угбазы, честези.

КӨРҮЛДЕ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Республикада «Тыва — бистиң өргээвис» деп, Тываның хөрээженнер шимчээшкининиң 70 чыл оюнга тураскааткан уран чогаадылга фестивалы ажылын уламчылавышаан. Бо хүннерде ук фестивальдың зоналар дайыбиле көрүлдези эгелээн.

Бо неделяның среда хүнүнде Эрзин суурнуң Культура бажыңынга кожа чыдар кожууннар Эрзин биле Тестиң бот-тывынгыр артистери уран талантызын Кызылдан келген фестивальдың көжүп чоруур жюризинге бараалгаткан. Түңнелинде кайы-даа кожуундан эң-не эки деп үнелеткен үш-үш номерлерни Кызылга болур түңнел концертке кириштирери-биле жюри шилип алган. Бо көрүлде дугайында жюриниң даргазы, С. Бюрбю аттыг улусчу чогаадылга төвүнүң директору Эрес-оол Куулар мынчаар түңнээн:

— Үе берге, нарын болзажок, кижидериң хей-аъды бедик, уран үүлдү үнелеп, аңаа идепкейлиг киржип турары дыка өөрүнчүг-дүр. Берге байдал турзажок, Эрзин, Тестиң бот-тывынгыр артистериниң эки белеткенгенин көрдүвүс. Бо көрүлдеден билгенивис, кижилериниң, ылаңгыя эр улустуң, массалыг киржилгези дыка эки болуп турар де. Ынчангаш бо талазы-биле ажылдарны черле көшкатпайн, тургустуунуп келген бергелерге торулбайн ажылдаарын кожууннарның культура килдистериниң даргаларынга күзээр кижи-дир мен.

Чөөн, барыын, төп зоналарга фестивальдың ээлчеглиг көрүлдези октябрьның 26—28 хүннеринде болуп эртер.

Александр ШОЮН.
Фестивальдың жюри кежигүү.

БАШКЫЛАРЫМ

Эрзиниң Нарын ортумак школазынга өренип, быжыг саглыга-чуруму, эки өөредилгези-биле башкыларынга, эш-өөрүнге мактадын чораан Сайдаш Кидиспей (ам бистиң аравыста чок) башкыларынга тураскаатқан шүлүүн арттыр каан. Эш-өөрүнүң дилээни езугаар ону парладывыс.

Эртен эрте школамче
Эрес-омак базыптар мен.
Коңга үнүн дыңнаарымга,
Хоюг, чараш сагындырар.
Бирги класстан эгелээш,
Бижик, билигге өөреткен
Хайыралыг башкыларымны
Кажанда-даа утпас мен.
Чайын, кыжын үргүлчү
Сагыжымга шуптуңар
Таныш коңгам үнү дег,
Таңмаланып артар силер.

Сайдаш КИДИСПЕЙ.

ЧАРЛААЛДАР

ЧАТТЫП БАТКАН ЧАДААНАГА

1998 ЧЫЛДЫҢ ОКТЯБРЬ 9, 10 ХҮННЕРИНДЕ

Чадаана хоорайның 125 чылынга тураскааткан байырлал болур.

ПРОГРАММАДА:

Октябрь 9-та, 14 шакта

Байырлыг хурал.
Концерт.
«Кежээки Чадаана» (Оюн-тоглаа, концерт, конкурстар.) 19 шакта.
10 шакта баг кагарыңга, шыдыраага маргылдаалар (дадывырлыг).

Октябрь 10-да, 12 шакта

Улуг, аныяк, челер аъттарның үш хевирге чарыжы.
Тыва хүреш. Шаңналдары аът, шары, арт, хой, өртектиг белектер.

ЧАДААНА ХООРАЙ ЧАГЫРГАЗЫ.

Парлалгадан

ПЕНСИОНЕРНИҢ МӨЧЭЭНИ

75 харлыг Павел Степанович Юлаев СБС-АГРО банкының салбырынга шыгжамырын кадайының сүмезин езугаар Ажаалга банкызынче шилчидип алыр дээш чеде берген. Боду банк шугумунга ажылдап чораан, чүвениң ужурун эки билир кижи. Шыгжамырының салым чолу дээш дүвүрээр хире эвес.

Бо таварылга СБС-АГРО банкыда чоннуң шыгжамырын төлээрин сокадыр дугайында Россияның Төп банкызының шиитпири үнген хүнде болган. Чүрээ доктаай берген деп түңнел кылган. Алыс цынын тывар дизе банк бажыңынга пенсионерниң мөчээн чылдагааның чүгле Бурган билир боор. Банкыга эвес өске-даа черге олур-ле харын. Ол анаа-ла таварылга эвес: ооң чанынга турган өске шыгжадыкчыларның бодалдарын езугаар алырга, Павел Юлаев саң-хөө кризизиниң үржуунда мөчээни илдең боон турар.

Ленинград областа Рябово суурнуң чурттакчызы 87 харлыг пенсионер эне база-ла саң-хөө кризизиниң үржуунда амызындан чарылган. Үш ай дургузунда пенсиязын албаан ава-дыр. Амыдыраар аргазы бергедээнинден өреге «туттурган». Чээп алган акшазы төнүп, ам чээп алыр улус тывылбас апарган. Оон чайлаар «орук» чаңгыс арткан: өртемчейден могдунгаш чарылган. Өлүрүнүң мурнунда чагаа бижээш, өрелиг арткан өөрүнден оршээл дилээн.

ХӨЙНУ ИШКЕШ ЫРЛАШКАННАР

Алдарлыг артист, ыраажы Иосиф Кобзоннуң уруу Наташа биле мурнунда Совет Эвилелиниң хамаатызы чораан, ам Австралияның хамаатызы Юрий Раппопорттуң куда дүжүрген шайлалгазынга алдаттыг 800 көскү кижилер киржип, хөйну ижип-чип, хөглеп-дойлаан.

Аныяк кижилер баштай Австралияга шайлалга кылган, аңаа 150 баяатаннар киришкен, ооң соонда Москвага эрткени ол. Эстраданың, балеттиң, политиканың сылдыстарының аразында Махмуд Эсамбаевти, Станислав Говорухинни, Валентина Толкунованы, Владимир Винокурну, Лев Лещенкону, Надежда Бабкинаны, Муслим Магомаевти, Павел Бурени, Аркадий Вайнерни, Наталья Дарьяловаңы көрүп болур турган. Шупту 800 хире кижи.

Столдар кырында чүнү чок дээр! Быжырган кара-куш эъди, кара, кызыл икралар, будүнге быжырган хаван эъди. Арага аймаандан Россияның водказы, грек коньяктар, грузин кызыл арагалар.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Россияның Президентизи Борис Ельцин 90 харлаанызыбиле холбаштыр Майкл Дебейкиге байыр чедирген чараа төктү берги дег чаагай амдан оон үнүп турган. Кежээни Светлана Моргунова башкарып эрттирген. Ырышоор, оюн-тоглаа, катқы-хөг.. Эки-ле аа? Дүнекиниң 3 шакка чедир үргүлчүлээн куда үезинде аныяктар база аажокла ошкашкан. Бурган-на өршээзин, оларга аас-кежиин күзеп каалы.

Тывалар база шору-ла ийик. Мырыңай чоокта чаа Тыва Республиканың Президентизи, бистиң хүндүткелдиг оглувус, акывыс Шериг-оол Дизижикович Ооржактың үш дугаар уруу Анета Ооржак Турция Республиканың хамаатызы, тыва-түрк лицейде башкы Мустафа Бодур-биле өг-бүле тудуп, кудазын эрттирген. Бистиң хире-шаавыс-биле бо куда база бедик деңнелге, хүндүлээчел тыва чоннуң езузунга эрткен.

ПОЛИЦЕЙЛЕР, ЭР-ХЕЙЛЕР!

Турцияның полицейжилери Россиядан Стамбулга контрабанда арагазы-биле чедире берген, атомнуг бомба кылырынга хөректиг материалдарны хавырыш алган. Контрабандага каразыттырган 8 кижилып турда, консультация кылган. Бодунуң узун назынының үезинде улуг албан-дужааалдыг хөй кижилерни ол кезип эмнээн. Оларның аразында Иранның шахы, герцог Виндзоорский, Турцияның президентизи болгаш өскелер-даа бар.

ТАРААМ ТУРДА ТОДУГ-ЛА МЕН

Сентябрь 7-ге чедир медээ езугаар Россияның делгемеринде 34,1 миллион тонна тараны ажаагаш, бастырып алган, ооң иштинде кызыл-тас 17 млн. тонна болган.

«Эрткен чылга бодаарга, бо чылын ажаан алыышкын Курган, Пермь, Свердловск, Челябинск, Кемерово, Новосибирск, Тюмень областарда, Алтай, Красноярск крайларда дүрген темпи-биле чоруп турар» деп РФ-тың Көдээ ажылагый болгаш аъш-чем яамызының үнүштер, химизация болгаш үнүштер камгалалының департаментизиниң удуртукчузу Сергей Саленков дыңнаткан.

Россияның Президентизи Борис Ельцин 75 харлаанынга холбаштыр Расул Гамзатовка байыр чедирген чагааны чоруткан. Каң дег кадык, кавказ езузу-биле улуг назылыг, аасскежиктиг болурун Президент юбилярга күзээн.

Өртензе канчаарыл?

КҮСКҮ, КЫШКЫ СЕРЕМЧИЛЕЛ ДУГАЙЫНДА

Тес-Хем кожуунга эрткен чазын хову болгаш аргарыг өрттери чонга улуг когаралды таварыштырган. Кызыл-Чыраа болгаш Чыргаланды сумуларынга хову өрттериниң кыштаглар хуюкталган. Ылаңгыя кызыл-чыраажыларның кыштаг, турлаглары өртке үш чыл улаштыр алыскан. Үш чыл мурнунда хову өртүнден «Пограничный» совхозтуң директору Сундувей Яндак-оолович Мөңге амы-тынындан чарылган.

Өрт боду кыва бээри — ховар чүүл деп билир мен. Серемчилел чок кижилериң таакпы одундан азы откөс кыпсып багай ажыглаанындан өрт болур.

Самагалдайның өртке удур албанының начальниги Мерген Оюн өртке удур хемчегленнин кожуунда канчаар күүсеттинип турарының дугайында Тес-Хем кожуун чагыргазының коллегия хуралынга дыңнадыг кылган.

Өрт дээрге — чоннуң дайзыны, чер-чурттуң хоозурадыкчызы. Коллегия бот-серемчилелге кывар-чаар материалдың курлавырын турузар болгаш Самагалдай сумузунга 2 кудукту суг кударынга белен тургузарын коммунал ажыл-агыйга даасскан. Ол ышкаш Кызыл-Чыраа, Чыргаланды, Үшынаа суурларының кудуктарындан өрт машиналарынга суг кудар кылдыр эптиг тургузарын сумулар чагыргаларынга даасскан.

Ол-ла девискээри дээрге Успа-Хөлдүң эртем-шинчилел төвүнүң эртемденнериниң ажылдап турар тускайлаттынган зоназы болур. Делегейде чок өзт-сиген, чыжыргана болгаш дириг амытаннарның камгалаттынган ораны-дыр. Эликхүлбүс, ондатра, норка, алактаагы, өске-даа дириг амытаннарның турар чери дээрзинге о.шынаачылар чоргаарланмас арга чок.

Ол чоргааралды болган-на чок кыцкан өрттер карартып келген. Эрткен чазын Оруку Шынаа карартыр хуюкталган. О.Шынааның бүгү-ле чурттакчылары өртке удур хамааты хүлээлгезин күүсеткен. Суму чагырыкчызы Ак-оол Лакпа база совхоз директору Валерий Хажыылай өрт дружиназынга хөй-хөй кижилерни мобилизастап шыдаан.

Самагалдай суурнуң архитектурлуг байдалы үрелип турар. Мал-маганга сиген-ширбиил белеткээш, кожазында чурттакчының бажыны-биле тудуштур сараттарның бары база кудумчуже үндүр, үндүрүк-киирик хуу садыглар, сиген кажаларының кестүп келгени болур. «Айыыл — карыш дуртту» деп чоп чугаалажыр. Өртензе канчаарыл?

Күскү, кышкы ye эң-не серемчилелди негээр Хову, арга-арыг өрту кончуг, а кыжын одалгаан электри ажыглалындан оваарымча херек.

Моторк ТИРЧИН.

ТАНЫЫР, БИЛИР БОЛЗУҢАРЗА...

Экии, эргим, хүндүлүг «Шын» солунувус!

Бир эвес бо чагаа чырыкче үнүп келир болза, шынның эге оруу биске ажыттыныр, улуу-биле дузалаанынар ол болур ийик. Ынчангаш баш удур силерге улуу-биле четтиргенивис илередип олур бис.

Бис маңаа Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи чораан Күжүгет Ендан Дамбаа оглу деп кыргана-чавыстың дугайын билип алыксадывыс. Ол Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл, ооң чоогу Кызыл-Тайга, Ак ынаар чурттаап чораан. Ону бистиң ававыс Кызылбай Сенди-Сюрюн Михайловна авазындан дыңнаан. Ол кыргана-ачамның чаңгыс шын уруу болгаш документилер солуп турар үелерде, өглүгбаштыг болу бээрге, ат-сывы долузу-биле өскерилген.

Ававыс 3-4 хар үезин турда, ооң ачазы Барын-Хемчиктиң Аянгатыга артельдиң далган дээрбезинден далган садыр алгаш чоруп орда, машиналыг улус бастырып каан. Ол херек олчаан барган. Элдеп чүве — ол үеде хөй машина турган эвес, билдине берги дег. Оон өлүүн үе эрткенде, авам сугнуң чурттап органы бажыңынга Чүргүй-оол баштаан кезек улус келгеш, кыргана-ачамның орден-хавыяазый, ханага өлүүн улуг чурукту кыргана-ававыс бербейн турда-ла «кады дайынга киржип чораан эживистиң адын сыкпас бис, тураскаалга арттырар бис» деп турган, көгүдүп аппарган ояар база сураг барган. Авам ол бүгүнү шалбул-даа бол, кончуг эки сактып. Бистер школачы турувуста, бир катап ыглапыглап чугаалап олурду. Бичии турган болгаш ачазының эргеледип-чассыдып олурганы сагыжында артыы калган.

Кыргана-ававыстың адын Монгуш Хүндүваа Кара-Хунаевна дээр. Кыргана-ачавыс чок апарган соонда, авам 8-9 харлыг турда, ол ийиги кижи-биле чурттай бергеш, ийи дугаар база кыстыг болган. Авамның ады соңгу адазының ады-биле Достак Сенди-Сюрюн Михайловна апарган. Соңгу адазының ады Достак Михаил Дамбуевич. Ол чогум база багай эвес, ынчалза-даа арай черле доңгунсумаар кижи чораан. Ававыс ынчаарда берге амыдыралды көрүп, бодунуң төрөөн адазын сактып, амыдыралдың кадыгбергезинге дадыгып, болбаантутпаан черге чугаа үндүрбес, чүвениң шынын тывар үе кээрин мынчага дээр манап чораан. Ававыс ам 50 харлапкан, кадыкшыл байдалы чүгээр, 8 ажы-төлдү төрөөш, өстүрүп азыраан Маадыр ие, хүндүлүг кыргана-ава кижи. Бисте кыргана-ачавыстың дугайында билип шынзыдар документилер чок. Кыргана-ававыс 1974 чылда чок апарган соонда, арткан чурук, документ, чүү-хөө шупту бажың-биле кады өрттенип калган. Бир эвес бистиң кыргана-ачавыстың билир төрелдери, эш-өөрү, кады дайынга киржип чораан эштери бар болза, ававыска харыылап бээриңнери улуу-биле дилээр-дир бис. Кыргана-ачавыстың Күжүгет Ендан Дамбаа оглу деп тодазы-биле адаар. Кайа барын кымдан айтыыр болурул?

Анай-Хаак КЫЗЫЛБАЙ.

АЖЫКТЫГ СҮМЕЛЕР

САРЖАГГА ХААРГАН КАРТОФЕЛЬ

Саржагга колдуунда чиг эвес, а хайындырган картофельди хаарар, чүге дээрге ынчан саржаг эвээш чарыгдаттынар.

Хаарып турар үеде хевирин чидирбезин дээш, ону карты-биле кады хайындырар болгаш шала чигде эзип алыр. Оон соонда сооткаш, картофельди аштааш, доорааш, дузап алгаш, изиг саржаглыг сковородкаже кааптар. Картофель чыпшынмазын база хуюксувазын дээш ону үргүлчү аңдарып, былгап турар. Өйлеп-өйлеп сковородканың сывын туткаш, чайгап каап турар.

ҮСКЕ ХААРГАН КАРТОФЕЛЬ

Улуг эвес чиг картофельди аштааш, сугга чүп каапкаш, арыг өске кургадыр. Ол-ла кылдыр доорааш, ишкир сковородкага 200 грамм үсту куткаш, хайны бээрге, олче картофельди урар. Сковородканы чайбышаан, отка хаарыптар. Саргарып быжып келирге, ону дузап, амдан киир койнут, петрушканы каап алыр.

Картофельди узун, чинге кылдыр доорааш, хайнып турар үске 10-15 минута дургузунда хаарыптар. Саргарып быжып келирге, дузаптар. Бифштекс, котлета, хаарган балыкка кады салыр.

КАРТОФЕЛЬДЕН ПЮРЕ

Хайындырган картофельди аштааш, изиг хевээрзин эът тыртар машинага тыртыптар. Оон дузааш, бичии саржаг каггаш, хоюдур чуурупкаш, хөй эвес изиг сүт холааш база катап экидир чуургаш, хайындырбайн, чылдыптар. Столга салырга саржаглааш, азы согуна биле саржаг холааш, салып болур.

МОРКОВЬТАН КЫЛЫР ЧЕМ

600 грамм эки шынарлыг морковьту чуп, кежин аштааш, эът тыртар машинага тыртыптар. 200 грамм ристи чуггаш, ийи стакан сүт куткаш, чүгле чымчадыр хайындырар. Ол бүгүнү чуурап каан морковьче куткаш, амдан киир дус каггаш, үш чуургага эки холуштур былгаптар. Саванын дувун саржаг-биле чаггаш, кагжыргай урупкаш, демги чемни ынаар каггаш, духовкаже суп каар. Саргарып кээрге оон ужулгаш, беш минута иштинде стол кырынга тургускаш, ооң соонда таваккa салыр. Изиг хевээрзин саржаг-биле кады салыр. Продуктулары: 600 грамм морковь, 200 грамм рис 2 стакан сүт.

СВЕКЛА

Свекла эң-не хоолулуг ногааларның бирээзи болур. 1 кг свекланы чуггаш, чымчагыже чедир хайындырыпкаш, соок сугга суккаш, кежин аштап кааптар, свекланы үүрмектей азы хээндектей кезип алыр. 1,5 шопулак далганны шопулак саржаг-биле холуй чуурупкаш, хөй эвес кара мүн азы изиг суг куткаш, дузаар, свекла холааш, 1-2 шопулак уксус, чартык стакан сметана куткаш, сакпының аксын дуглааш, хайындырбайн, чылдыптар. Изиг хевээрзин чиири-биле столга салыр.

Ирина БЮРБЮ.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100 индекс 667000

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Адыгжы Саая, Маадыр-оол Калчан, Алдын-кыс Монгуш, Сергей Хертек, Светлана Балчыр.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91; секретариат — 3-36-82

Солун келбейн барганда дараазында телефоннарже болгаар: 3-14-94, 3-57-92.

КИЛДИСТЕР: Политиктиг килдис — 3-39-15.
медээлер албаны — 3-34-98.
Бухгалтерия — 3-41-16

Агар санывыс: № 4070381040000010000 КБ «Тувакредит», ИНН — 1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун неделяда 3 катап чыгар.

Хемчээли 2 парламал ама

Тираж 5996.

Чагыг № 117.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлуждулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр өргелелиге бүрүткеттингеи.

Бүрүткеттинген дугаары — I 00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.